

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
1990 - 1992

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1453 ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΝ

ΠΡΟΣΗΜΕΙΩΣΙΣ

Ἡ ἀκολουθοῦσα συνθετικὴ μελέτη εἶναι ἀπόσπασμα βιβλίου ὑπερ ἑγράφη, ἐν ὄψει τῶν κριτικολογικῶν δεδομένων καὶ διαπιστώσεων, διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Παιδείαν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τῆς δευτέρας Βυζαντινῆς Περιόδου μέχρι τῆς καταλήψεως τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τῶν Τούρκων (961-1669), οὗ καὶ ἄλλα τμήματα ἐτυπώθησαν ἐν ἀδυναμίᾳ καὶ ἀδιαφορίᾳ τῶν Κρητῶν διὰ τὴν ὅλην ἐκδοσιν (ἐν αἷς καὶ τὰ περὶ τῆς δῆθεν Συναίτικῆς Σχολῆς τοῦ Χάνδακος). Ὁ συγγραφεὺς, παθὼν γλαυκώμα τῶν ὀφθαλμῶν τὸ 1984, δὲν ἠδυνήθη νὰ συγχρονίσῃ τὸ κείμενον, ὡς θὰ ἐπεθύμει. Τοῦτο ἐκδίδεται ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει τοῦ καθηγητοῦ κ. Σταύρου Κουρούση.

I

Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ, ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Βησσαρίων - Ἀποστόλης

- É. Legrand, BH (=Bibliographie hellénique) XV et XVI s. II, 1885, σσ. 233-259.
- H. Noiret, Lettres inédites de M. Apostolis..., Paris 1889.
- Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ κερδ. Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (1439-17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1967 (σσ. 107-115).
- Ν. Β. Τωμαδάκη, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, Ἀθήναι 1965 (ἐν σσ. 22-25).
- Χ. Γ. Πατρινέλης, Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγγεόμενα πρὸς ἄλλα ἔργα τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη, ΕΕΒΣ 30, 1960, σσ. 203-213.

Β'. Μιχαὴλ Ἀποστόλης: Ἔργα

- G. Alexander, Πλήθωνος Νόμων Συγγραφῆς τὰ Σωζόμενα, par -, Paris 1858, Appendix X, XI, XII.
- Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Μιχαὴλ Ἀποστόλης, «Ἐθναῖον Ἡμερολόγιον Μ. Βρετοῦ» Δ', 1870, σσ. 354-360, ὅπου ἐκδίδονται τὰ κεί-

μενα, σσ. 355-358: Προσφώνημα εις Κωνσταντίνον Παλαιολόγον· σσ. 359-364: Λόγος συμβουλευτικός πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν. Ἴδ. σ. 354 μικρὸν σημείωμα.

H. Noirel, *Lettres inédites*, ἐκδίδονται τὰ ἐξῆς ἀνεκδοτά: σσ. 148-153: Λόγος παραινετικός ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίαν Ῥώμην· σσ. 154-164: (ἀποσπασματικῶς καὶ περιληπτικῶς) Λόγος κατὰ Ῥωμαίων ἐπιμαρτυροῦν αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητὸς Ἀτραμυττινοῦ, τοῦ δὲ Βύλοιτος... Ἐξεδόθη Λουίσι ἐν Κρήτης Χάνδακι.

Σ π. II. Δάμπερσνυ, Ἀρχαιοφυλάξια, ἐν Ἀθήναις 1910, ἐν σσ. 227-231: Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου προσφώνημα εἰς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον ὅτε ἤρξατο διδάσκειν προτροπῇ βασιλέως ἐν τῇ τοῦ ξενῶνος Καθολικῇ Μουσείῳ.

Μιχαὴλ Ἀποστόλη Βυζαντίου, Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους περὶ οὐσίας κατὰ Πλήθωνος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἀντιλήψεις· Τῆς αἰδουσιμότητος καρδινάλου καὶ θαυμαστῆς Ἰησακίου τῆς Νικαίας, ἐν *Μοηίετ III*, (προλεγόμενα-καὶδωκεσ) σσ. 159-160, (κεείμενον) σσ. 161-169. (Ἐὶ ἀνακρουόμενον κεείμενον δημοσιεύεται ἐν σσ. 153-158· ἔπεται (161) 162-203: Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου πρὸς τὰς Μιχαήλου Ἀποστόλου Κατὰ Θεοδώρου ἀντιλήψεις, ὅπου οὗτος ἀποκαλεῖ τὸν Μ. Ἀπ. ἡλίθιον, ἀπατεῶνα, πατραλοῦν, ἀμαθῆ, σοφιστήν, γόητα κλπ.).

B. Λαοῦρδασ, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, *ΕΒΕΒΣ* 19, 1949, σσ. 235-244.

Ὁ αὐτός, Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνεκδοτά ἐπιγράμματα, *ΕΒΕΒΣ* 20, 1950, σσ. 172-208.

Ὁ αὐτός, Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ. Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπιγράμματα εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα, *Κρητ. Χρον.* 4, 1951, σσ. 105-106. Ἐπισημειώσεις εἰς *Καλοτάργην καὶ Γαλατηνὴν*, αὐτόθι, σσ. 251-256. *Μενέξενος*, αὐτόθι 6, 1952, σσ. 51-56.

Ὁ αὐτός, ἼΙ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον I' Ἐυκλήσις τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη, ἀΐθερος Ἀντωνίου Κεραμεισιώλου, Ἀθήναι 1953, σσ. 516-527 [Paris. gr. 1760, ἑλλοκληρον τὸ κεείμενον, ἑλλοκῶς γνωστὸν τὸ πρὸν].

Ὁ αὐτός, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Προσευχὴ πρὸ τῆς Μεταλήψεως, *αΤομο εομμεμόρατιφ du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie*, Alexandrie 1953, σσ. 47-51. [Ἐὶ κεείμενον ἐκ τοῦ *Palat. gr. 275* αὐτογράφου τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη ἐν φφ. 194-195, δημοσιεύεται σσ. 48-50].

Ὁ αὐτός, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἐπισημειώσεις εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην, *Κρητ. Χρον.* 11, 1958, σσ. 381-386.

Χρ. Γ. Πατρινέλη, Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνεκδοτὸν προσφώνημα εἰς τὸν κηδεστὴν διδάσκον Βησσαρίωνα, Ἀθηνᾶ 61, 1961, σσ. 129-137.

J. Enoch Powell (Sydney Australia), *Michael Apostolides μισση Theodoros Gaza*, *HZ* 38, 1938, σσ. 71-86, ἐκδίδεται: Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Περὶ οὐσίας κατὰ Πλήθωνος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἀντιλήψεις, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βησσαρίωνα

[κατὰ τὸν αὐτόγραφον κώδ. Cambridge Coll. Trinit. O I 23. Περιέχει ἀπεικασμα τοῦ φ. 20°].

F. M a s a i, Un *Peri tēs oūsias faussement attribué à Michel Apostolès*, «*Scriptorium*» 1, 1946-1947, σ. 162 [Bruxellensis 11270-75 παρὰ τῷ H. Omont, Catalogue..., Gand 1885, σ. 28: Michaelis Apostoli de substantia. *Περὶ τῆς οὐσίας ἢ θεωρίας... εἰς κώδικας*. Πρόκειται περὶ τοῦ βιβλίου A τῶν Μεταφυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους].

Γ'. Ἡ μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος ἀλληλογραφία τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη

Πλήθωνος Νόμων Συγγραφεὺς τὰ Σφριζόμενα par C. Alexander, Paris 1858, Appendix X, XI, XII.

É. L e g r a n d, III XV et XVI s. II, 1885, σσ. 233-259 (48 ἐπιστολαί).

Lettres inédites de Michel Apostolis... par Hippolyte Noiret, Paris 1889.

Σπύρ. Λάμπρος, Ἀνέκδοτος ἐπιστολή Βησσαρίωνος, ΝΕ 6, 1909, σσ. 393-398 [πρὸς Μιχ. Ἀποστόλην, πρὸς συλλογὴν κωδίκων ἐξ Ἀνατολῆς].

Ὁ αὐτός, Διορθώσεις εἰς ἐπιστολὴν (ἐν σ. 93 τοῦ Noiret) Ἀποστόλη πρὸς Βησσαρίωνα, ΝΕ 14, 1920, σσ. 408-409.

B. Λαοῦρδας, (Ἐπιστολή Μιχ. Ἀποστόλη Ἐμμανουὴλ τῷ Ἀτραμυτινῷ), ΕΕΒΣ 20, 1950, σσ. 173-174.

Ὁ αὐτός, Ἡ (δῆθεν) Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης, Κρητ. Χρον. 4, 1950, σσ. 240-242.

L u d w i g M o h l e r, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist, und Staatsmann, Paderborn III, 1942, σσ. 478-484, 511-512: αἱ ὑπ' ἀριθμοὺς 30, 31, 32, 33, 34, 35 καὶ 44 ἐπιστολαὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Ἀποστόλην].

Δ'. Γραμματολογικά

Ἡλίας Π. Βουτιερίδης, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ II° αἰῶνος μέχρι τοῦ 1800, Ἀθῆναι (1924), ἐν σσ. 221-224: Μιχαήλ Ἀποστόλης.

D e n o J o h n G e a n a k o p l o s, Greek Scholars in Venice, Cambridge, Massachusetts 1962 (Ἑλληνικὴ μετάφρασις Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν», Ἀθῆναι 1965, σσ. 75-101), Κεφάλαιον 4: Michael Apostolis Byzantine Copyist and Manuscript Collector in Crete.

Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλελευθιμοὺς τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (1489-17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1967 (πολλαχοῦ, 107-115, 121-122, 128. Ὁ οὐνίτης, ὁ ἀθλιος, ὁ χρηματοδοτούμενος ὡς διδάσκαλος).

X. Γ. Πατρινέλης, Ἀποστόλης Μιχαήλ, ΘΗΕ 2, 1963, σσ. 1163-1164.

Περὶ Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσφατωτέρα βιβλιογραφία:

- A. F. van Gemert, 'Ο Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς διδάσκαλος τῶν Ἑλληνικῶν, Ἑλληνικά 37, 1986, σσ. 141-145.
- A. Frangedaki, On fifteenth-century Crypto-Christianity: a Letter to George Amoirontzes from Michael Apostolis, BMCIS 9, 1984-1985, σσ. 221-224.
- Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Δευτέραν Βυζαντινὴν Περίοδον (951-1210) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Κρήτῃ γραφέντων ἑλληνικῶν κωδίκων, Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν Κ11' (1979-1985), Ἀθῆναι 1985, σσ. 13-37.
- Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ὄψιν Συναξατικῆ Σχολῆ Χάνδακος καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Μαξίμου Μαρτυρινίου πρὸς ἱερῶν Φροντιστηρίων διὰ τοῖς Ὀρθοδόξους ἐν Κρήτῃ, «Πεπραγμένα Σ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1986)», τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 621-652.
- Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρχαιολογικὴ περιήγησις εἰς Ἀνατολικὴν Κρήτην Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1469), ΑΡΜΟΣ τμητικὸς τόμος στὸν καθηγ. Νικ. Μουτσόπουλο, Ἑρσσαλονίκη 1991, τόμος Ι', σσ. 1895-1899.

Ε'. Κωδικολογικά

- H. Omont, παρὰ H. Nodding, Lettres inédites, σσ. 27-29 (καταγράφονται τὰ ἀντίγραφα τοῦ Μ. Ἀ. ὑπὸ τοῦ παλαιωγράφου H. Omont). Vogel-Garthausen, σσ. 305-310.
- Πατρινέλης, Ἑλληνες κωδικογράφοι..., ΕΣΜΑ 8/9, 1958-9, σσ. 69-70. Ὅτι ἀντέγραψε περίπου 115 κώδικας, ὁ Κ. Γιαννακόπουλος, Ἑλληνες λόγιοι, 1965, σ. 92.
- M. Wittek, Pour une étude du Scriptorium de Michel Apostolis et environs, «Scriptorium» 7, 1953, σσ. 290-297.
- Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, I A Großbritannien, 1981, σσ. 149-150, Νο 278 (ἔπου συμπληροῦνται ἡ βιβλιογραφία καὶ καταγράφονται 33 κώδικες, ὧν τινες Londinenses, Oxonienses, ἀλλὰ καὶ Vaticani καὶ ἀλλαχοῦ διασωθέντες).
- Περὶ κώδικος τῆς Παρσοβίας, ἔπου ἀντεγράφη ἡ Ἰλιάς ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀποστόλη βλ. Α. Πολίτην, Ἑλληνικά 16, 1958-1959, σ. 408.

Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ, ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ

και το περί την Κρήτην διαφέρον του

Ἀλλαχοῦ ἔχουν ἤδη διὰ περισσοτέρων ἐκτεθῆ αἱ σχέσεις Βησσαρίωνος - Κρήτης¹. Ὁ ἐκ Πόντου ἱεράρχης Νικαίας, μαθητῆς τοῦ Πλήθωνος, λόγιος, ἐπιστήμων καὶ πρὸ παντὸς πολιτικός (ἀδιάφορον ἀν ὀρθῶς ἢ αὐ πολυτευθεῖς), μετασχὼν τῆς Συνόδου (Φερράρας -) Φλωρεντίας καὶ πρωτοστατήσας εἰς τὴν ὑπογραφὴν ἐκεῖ τὸ 1439 τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, μὴ δυνάμενος νὰ παραμείνῃ πλέον εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐμεινεν εἰς τὴν Δύσιν, λατινομαθῆς δ' ὢν καὶ εὐστροφος, ἀνυψώθη εἰς τὴν πορφύραν τοῦ καρδινάλιου καὶ μετὰ θάνατον τοῦ ὁμόφρονός του Ἰσιδώρου Ρωσίας (εἰς ὃν εἶχε δοθῆ τὸ ἀξίωμα τοῦ (Λατίνου) Πατριάρχου Κηρύλευς), ὑπάρχοντος ἤδη νομίμου πατριάρχου ὀρθοδόξου ἐν τῇ τουρκοκρατούμενῃ Πόλει, ἀνήχθη ὑπὸ τοῦ Πάπα εἰς (Λατῖνον) Ὀρθόδοξον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὸ «Λατινικὸν» Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀνήκον προσοδοφόρα κτήματα ἐν τῇ ἐνετοκρατούμενῃ Κρήτῃ (τὰ πρὸ τοῦ 1210 κτήματα τοῦ γνησίου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως), τῶν ὑποίων τὰ ἔσοδα περιῆλθον εἰς τὸν Βησσαρίωνα, διὰ νὰ συντηρῆ τὴν ἐκεῖ Ἐκκλησίαν του, ἀποτελουμένην ἀπὸ ὀλιγαρίθμων ἱερεῖς καὶ πιστοὺς ἐξασκολουθοῦντας νὰ δέχωνται τὴν Ἐνωσιν τοῦ 1439. Ἐκ τούτων ἀναγκαίως ἡ Ἐνετία ἐλάμβανε τοὺς ἐν Κρήτῃ ὑπ' αὐτῆς (ἀνευ χειροθεσίας ὑπὸ ὀρθοδόξου ἀρχιερέως) ἀνυψουμένους εἰς τὰ ἀξιώματα πρωτοπαπᾶ (καὶ πρωτοψάλτου) Χάνδακος, Κυδωνίας, Ρεθύμνης καὶ Σητείας (οὐσία ὑπαλλήλους τῆς), μὴ ἐπιτρεπομένης τῆς παρουσίας ἐν τῇ νήσῳ κανονικῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἀρχιερέων. Ἦδη τὸν Μάιον τοῦ 1462 ὁ πάπας ὑπεχρέωσε τὴν ἐν Χάνδακι Σιναϊτικὴν μονὴν τῆς Ἀγίας Λικατερίνης νὰ διαθέτῃ κατ' ἔτος 40 χρυσᾶ δουκάτα διὰ τὴν συντήρησιν 12 οὐνιτῶν ἱερέων, οὐχὶ πάντων Κρητῶν, ἐν οἷς οἱ γνωστοὶ κατόπιν λόγιοι καὶ ἀρχιερεῖς Γεώργιος Ἀλεξάνδρου καὶ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ὁ κατόπιν πρωτοπαπᾶς Κυδωνίας Νικόλαος Καβαδάτος, ὡς καὶ ὁ βιβλιογράφος Ἰωάννης Ρῶσος.

1. Ν. Β. Γωμαδέκη, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, 1965, σσ. 22-25.

Τὴν 27ην Μαΐου 1463 διὰ τῆς ποιμαντορικῆς ἐγκυκλίου ὡς νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Βησσαρίων καθιέρωνε κληροδότημα ἐκ τῶν ἐσόδων τοῦ «πατριαρχείου» τοῦ ἐν Κρήτῃ, ἐξ οὗ ὁ ἀ ἐμισθοδοτοῦντο γλῶσχος 16 οὐνῖται ἱερεῖς ἐν Κρήτῃ. Ἐἰς τούτους πρυσετέθη καὶ εἰς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς, ὁ πρόσφυξ Βυζάντιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ὁ ὅποιος ἐν Κωνσταντινουπόλει μὲν παρουσιάζετο ὡς ἀνθενωτικός, εἰς ἄλλους δ' ὡς ἐλευθεροφρον, εἰς Χάνδακα δ' ἤυρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ μετέλθῃ τὸν πιστὸν ἐνοτικόν, χάριν συμφέροντος. Τὸ πρόσωπον τοῦτο, γνωστὸν εἰς τὸν Βησσαρίωνα ἀπὸ ἱλας του τὰς πλευράς, εἶχε τινα γραμματικὴν παιδείαν ἑλληνικὴν καὶ ἱκανότητα περὶ τὸ συλλέγειν, ἀντιγράφειν καὶ ἐμπνεύεσθαι χειρόγραφα, ἀλλ' οὐδὲ νοῦν οὐδὲ ἦθος. Πάντως τὸ μὲν ἐπρακτόρευσε τὸν Βησσαρίωνα ἐν Κρήτῃ, μόνον ὅμως ὡς πρὸς τὴν συλλογὴν χειρογράφων, τὸ δὲ μετῆλθε τὸν ἰδιωτικὸν διδάσκαλον καὶ ἐξεπαίδευσεν τὸσον εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν πρόωρον ακαδηκολογίαν τοῦ μαθητὰς του, ὥστε νὰ προέλθουν ἐξ αὐτοῦ (διὰ τοῦ κληροδοτήματος πάντως τοῦ Βησσαρίωνος) ἄνθρωποι μὲν μειωμένου ἠθους, καὶ εὐθύνης (ὀλίγον ἀπέχοντες τοῦ ἀπατεῶνος), ἐννοοῦντες ὅμως ἢ γράφοντες τὴν ἑλληνικὴν καὶ πληροφορημένοι περὶ τῆς ἀξίας τῶν συγγραφέων καὶ τῶν περιεχόντων τὰ κείμενά των βιβλίων, ἀλλ' οὐ πολλοί. Διότι τὸ κληροδότημα ἐξεφυλίσθη ταχέως καὶ συνετήρει μεθύσους, πόρνους, ἀμαθεῖς καὶ ἀνευ ἔρματος ὑποκείμενα ¹.

Ὁρθῶς ὁ Βησσαρίων δὲν ἀνέθεσεν εἰς τὸν Μ. Ἀποστόλην διεύθυνσιν ἀνωτέρας Σχολῆς — Μουσείου — ἣν ἐπεζήτησε αὐτός, διότι ὁ περίεργος αὐτὸς ἄνθρωπος ἦτο μακρὰν τοῦ πνεύματος τῆς συγχρόνου του Ἀναγεννήσεως. Τὸν καρδινάλιον βασικῶς ἐνδιέφερε νὰ συντηρῇ πλάσμα αὐνιτικῆς ὀρθοδοξίας ἐν Κρήτῃ καὶ νὰ πλουτίζῃ τὴν ἀξιολογωτάτην βιβλιοθήκην του, ὧν ὁ ἴδιος καὶ θεολόγος καὶ φιλόσοφος καὶ βιβλιογράφος ².

1. Ζ. Ν. Τσίρκανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδ. Βησσαρίωνος..., 1967, σσ. 155-160.

2. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, τὰ χειρόγραφα τῆς Συλλογῆς Βησσαρίωνος κατέγραψε καὶ ἐμελέτησεν ὁ Ἴταλὸς παλαιογράφος Εἰρηάτιο Μιονί (π.χ. Bessurione scriba e alcuni suoi collaboratori, «Miscellanea Marciana di Studi Bes-

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ
(1420; - 1486;)

Βυζάντιος, μαθητής (και διάδοχος) του 'Ιωάννου 'Αργυροπούλου, αίχμάλωτος μετά την άλωση 1453/4, 'Αρχομένου του 1454 έρχεται εις Κρήτην, νυμφεύεται εις πρώτον γάμον κόρην Ισρέως Κρητός. 'Επρότιμησε τήν εκεί εγκατάστασιν διά τὸ γένος και τὸν ἑλληνα λόγον. Μετά τὸν γάμον του μετέβη εις Βενετίαν διά νὰ συναντήσῃ τὸν Βησσαρίωνα, ἐπιδιώκων νὰ ἰδρῦσῃ οὕτως εις Κρήτην ἢ ἀλλαχοῦ Σχολήν, ὅπου νὰ διδάσκη ὁ 'Αποστόλης. Τῷ ἀνετέθη ἡ περισυλλογὴ χειρογράφων.

Τὸ 1455 ἐπιστρέφει εις Χάνδακα, ὅπου ἀπέθανεν ἡ σύζυγός του και τῷ ἀφῆκε δύο νήπια. 'Ερχεται εις δεύτερον γάμον με τήν κόρην τοῦ Μονεμβασιώτου τήν καταγωγὴν Θεοδοσίου τοῦ Κορινθίου. 'Απὸ τοῦ 1463 (ὅτε ὁ Βησσαρίων ἀνήχθη εις Λατῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως και ἐκαρπούτο τὰ ἔσοδα τῆς 'Εκκλησίας Κρήτης) τῷ ἐδίδοντο 20 δουκάτα ἑτησίως, ἀνεπαρκῆ διὰ τὸν πάντοτε ζητοῦντα και τὴν πτωχοπροδρομικὴν του πενίαν ἐπικαλούμενον 'Αποστόλην. Πρὸς ἐξοικονόμησιν του ἀντιγράφει χάριν τρίτων πολυάριθμα χειρόγραφα και διδάσκει ἰδιωτικῶς. 'Επειδὴ ὅμως εἶναι ἐνωτικὸς μισεῖται ἀπὸ τοὺς ἐνοπίους, οἱ ὅποιοι τὸν ἀποφεύγουν. 'Εμπλέκεται εις ἐριδα μεταξὺ τῶν ἐν 'Ιταλίᾳ πλατωνικῶν και ἀριστοτελικῶν λογίων, και ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ

sarionois, Padova 1976, σσ. 263-318). 'Ἐξέδωκε και διαφόρους ἄλλας σχετικὰς μελέτας, ὃν τινὰς σποράδην ἀναφέρομεν περαιτέρω. Πρβλ. και H. D. Saffrey, Notes autographes du cardinal Bessarion dans un manuscrit de Munich (Monacensis gr. 547, Πρόβλος εις τὴν Πλάτωνος Θεολογίαν), Byzantion 35, 1965, σσ. 536-563 και πίνακες I-VI.

1. 'Ο περιγράφας τοὺς ἑλλήν. κώδικας τῆς Φλωρεντίας A. M. Bandini, Catalogus codd. graecorum Bibliothecae Laurentianae, tomus secundus, Florentiae 1768, πρβ. κώδ. 58,33, ὡς ἐξῆς ἐξετίμησε τὴν ἐργασίαν τοῦ 'Αποστόλη και τῶν μετ' αὐτόν: «In Creta, infinis praesertim saeculis, admodum floruit graeca scriptio. Istuc post captam patriam receptum habuit Michaël Apostolis Byzantius, pater Arsenii Monembusiae Archiepiscopi. qui etiam confluxerunt multi alii extorres Graeci, ut ait Martinus Crusius in Turcograecia. Profugus autem Michaël Apostoles libris exscribendis victum parabat, multa ejus manu scripta exemplaria habentur per Italiam, nec pauciora in Bibliothecis nostris. Ex Creta item oriundi erant insignes Calligraphi, Antonius Damilas Mediolanensis dictus, quia Mediolani diu consedit, Johannes Rhodus presbyter qui innumeros prope codices scripsit, Marcus Andreae filius, Petrus item Cretensis, Angelus Vergocius, Zacharias presbyter, dictus Maraphara, aliique bene multi, quos recensere longum esset!»

Θ. Γαζή. Ταξιδεύει εις Κωνσταντινούπολιν 1460/1461 και 1463/1464 (ὅτε και ἀντιγράφει τὸν Θεουκιδίδην) ἀναζητῶν πανταχοῦ χειρόγραφα. Τὸ 1465/6 μεταβαίνει πάλιν εις Ἰταλίαν, ἀλλ' ἐπιστρέφει εις Κρήτην και πάλιν ἔρχεται εις Ἰταλίαν τὸ 1468. Ἀπευθύνει ἐκκλησίαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον διὰ νὰ ἐνεργήσῃ σταυροφορίαν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν. Ἀποθάνοντος κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1472 τοῦ Βησσαρίωνος, περιεκόπη τὸ ὑπὲρ τοῦ Ἀποστόλη ἐπίδομα και οὗτος ἐφυτάζοιτο. Τελευταία μαρτυρία περὶ αὐτοῦ ἐκ χειρογράφου ἀντιγραφέντος διὰ χειρὸς τοῦ τοῦ 1474. Ἔζη ὅμως τὸ 1480 ἢ και τὸ 1486.

Υἱὸς τοῦ Μιχαήλ, μορφωθείς ὑπ' αὐτοῦ και ζηλώσας τὸν δόξαν τοῦ πατρὸς ὡς κωδικογράφος, ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης (1468/9 - 1535), ὁ ὁπαδὸς ἀπὸ τοῦ 1489 εἶναι οὐνίτης διάκονος, ἐξελέσεται δ' εἰς φιλόλογον ἀξιολογώτερον τοῦ πατρὸς του και ἐκδότην κειμένων. Ἦν δρᾶσιν του ὁ Ἀριστόβουλος (μετανομασθεὶς ὡς κληρικὸς Ἀρσένιος) μετέφερεν εἰς Ἐνετίαν, Φλωρεντίαν και Ρώμην.

Ὁ Μιχαήλ ὡς ἄνθρωπος δὲν ἦτο ὑπόδειγμα χαρακτῆρος, ὡς φιλόσοφος δὲ ἀμελητέος. Ἀλλ' ὡς καλλιγράφος δραστηριότητος (παρὰ τὴν ταχύτητα και ἐπιπολαιότητα τῆς ἀντιγραφῆς) και ὡς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς τότε διὰ τὴν Κρήτην ὑπῆρξεν ὠφέλιμος εἰς τὴν σχολὴν τῶν οὐνιτῶν οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν τὴν γλῶσσαν παρ' αὐτῷ. Εἰς μίαν και ἡμίσειαν περίπου ἑκατοντάδα ἀνέρχονται οἱ σφριζόμενοι εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας κώδικες τοὺς ὁποῖους ἀντέγραψεν ἐξ ἡσων συνέλεξεν ἐντὺς και (ἰδίᾳ) ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν πόσα (πρωτότυπα) ἐπόλησεν ἢ ἀφῆκεν εἰς τὸν υἱὸν του Ἀρσένιον. Ἀξιολογικὸς εἶναι και ἡ, στρυφνὴ ἄλλως, ἀλληλογραφία του, διὰ τὰς ποικίλας εἰδήσεις τὰς ὁποίας παρέχει περὶ τε τοῦ Χάνδακος (ὃν ἀποκαλεῖ ἐπὶ τὸ ἀρχαικώτερον Γουρτύνην) και τῆς ὑπαίθρου και τιμῶν συγχρόνων του Κρητῶν λογίων, καθὼς και τοῦ κλίματος τῆς ἐχθρότητος τῶν ἐντοπίων πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἐνώσεως τῆς Φλωρεντίας. Ὁμοίως και διὰ τὴν ἰδίαν του ἠθικὴν κατὰπτωσιν και τοῦ περιβάλλοντός του, μεθ' ἧσα ἀνασχόντα ἔγραψε κατὰ μαθητῶν του (και δὴ τοῦ Ἀτραμυττινοῦ!).

Μολονότι ὁ Ἀποστόλης συνέλεξε κατὰ τὰ ταξίδια του κώδικας Ἑλλήνων συγγραφέων και ἐν συνεχείᾳ τοὺς ἐμπνεύθη ἢ και ἀντέγραψεν ἐν Κρήτῃ, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἦν ἐλθὼν εἰς Κρήτην ἐπιτοπίως ὑπάρχοντας κώδικας τῆς τε θύραθεν και τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας¹. Βεβαίως τὰ εὐρήματά του ἐπαρουσίαζεν ὡς λαθάνοντα ἢ εἰς

1. Martin Willek, Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts, «Scriptorium» VII, 1953, ss. 290-297.

κακήν κατάστασιν, λόγω παραμελήσεως. Τὸ 1468 ἔγραφε πρὸς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα σχετικῶς: Τοῦτο δὴ οὖν τὸ χρεῖμα τῶν λόγων καὶ μέχρι νήσων προὔβη τῶν ἐλληνίδων καὶ προβήσεται, ἦν Θεὸς θέλη, σοῦ τῶν πραγμάτων ἐρωμένως ἡμμένον καὶ αὐτῶν χωροῦντων σοι κατὰ βούλησιν, ὃ σοι μείζω τὴν δόξαν ἐς τὸν ἐσόμενον (χρόνον) σώσει ἢ ἴσαι σοι πόνοις ἄλλαι κατώρθωνται ἀρεταί, εἴπερ ἐκεῖναι μὲν μὴ συγγραφέων τυχοῦσαι, τῷ χρόνῳ κεκρούσονται... Καὶ μὲν δὴ τίς τῶν παλαιῶν ἐκείνων καὶ μακαρίων βίβλων ἀνδρῶν, τὰς μὲν ὅποι γῆς τῷ χρόνῳ κρυβεῖσας, τὰς δ' ἡμιβρότους σησι καὶ κόνεσι γενομένας, πόνοις οὐκ ὀλίγοις ἀνακαταίξιν καὶ ἀναλόμασι, τοῖς τε βουλομένοις ἐκγράφειν μεταδιδόναι, καὶ γε αὐτοὺς μελετᾶν αὐτὰς κατὰ δύναμιν, τίνοσ οὐκ ἂν μῶμον ψυχῆν εἰς ἔπαινον μεταβάλλοι καὶ δόξαν τὴν σὴν;... Σὺ δ' εὐμενῶς αὐτὸ (τὸ προσφώνημα) δεξάμενος καὶ χάριν ἡμῖν σχοίης, ἐρωμενέστερον ἂν χωρήσῃν καὶ πρὸς τὸν μέγιστον ἀγῶνα ταχέως παρακαλέσεις¹. Δὲν πρέπει ἕμωσ νὰ μείνη τις μὲ τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Ἀποστόλης ἀντέγραφεν ἢ ἐκαλλιγράφει μόνον διὰ τὸν Βησσαρίωνα. Πολυάριθμοι κώδικες τοῦ ἐργαστηρίου του εὐρίσκονται εἰς πολλὰς βιβλιοθήκας². Κώδιξ π.χ. τῆς Ἰλιάδος εὐρίσκεται εἰς βιβλιοθήκην τῆς Βαρσοβίας³.

Εἰς κώδικας ἀντιγραφέντας ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ του, εἰς ὃ μετεῖχε καὶ ὁ υἱὸς του Ἀριστόβουλος (Ἀρσένιος Μονεμβασίας) ἐστηρίχθησαν ἐκδόσεις συγγραφέων ἢ σχολίων εἰς Ἑλληνας συγγραφεῖς, γενόμεναι πρὸ ἢ ὀλίγον μετὰ τὸ 1500. Ἀξιόλογοι ἀντιγραφεῖς ἐκ τῶν μαθητῶν του ὁ Μιχ. Λυγίζος, ὁ ἱερεὺς Γεώργ. Γρηγορόπουλος κ.ἄ. ἐπαγγελματικῶς ἐπιδοθέντες εἰς τὴν ἀντιγραφὴν τῶν κωδίκων.

Ὁ Μιχ. Ἀποστόλης οὐδὲν ἐξέδωκεν, οὐδ' ἀπέδειξε διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως κειμένων ὅτι ἐπλήθυνε τὴν γνῶσιν περὶ τοὺς συγγραφεῖς, διότι ἀπέθανε πρὶν ἢ διαδοθῆ ἢ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀνακαλυφθεῖσα τέχνη τῆς τυπογραφίας, ὡς ἐπωφελήθησαν ὁ υἱὸς του Ἀρσένιος, ὁ Μ. Μουσοῦρος, ὁ Ζαχ. Καλλιέργης, κ.ἄ. πρὸ ἢ ὀλίγον μετὰ τὸ 1500 ζήσαντες, ἢ μετὰ ταῦτα. Περιωρίσθη λοιπὸν εἰς τὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν εὕρισκεν ἀνταπόκρισιν (ὡς οὐνίτης ἢ δι' ἀδιαφορίαν τῶν συγχρόνων του) συνεπλήρου τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα διὰ τῆς ἐμπορίας κωδίκων, οὗς συνέλεγε ταξιδεύων διὰ λογαριασμὸν τρίτων ἢ ἀντέγραφε χάριν αὐτῶν.

1. Χρ. Γ. Πατρινέλης, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Προσφώνημα ἀνεκδοτὸν εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα, Ἀθηνᾶ 65, 1961, σσ. 129-137, ἐν σσ. 134-135.

2. Vogel-Cardthausen, Die griechischen Schreiber, 1909, σσ. 305-310.

3. α' Ἑλληνικά 16, 1958-1959, σ. 408.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Μιχ. Ἀποστόλης ἔζησεν ἐντὸς τοῦ Χάνδακος, ὄν καὶ αὐτὸς, διὰ ν' ἀποφύγη τὸ ἀραβόφωνον, ἀπεκάλει Γόρτυνα ἢ Γορτόνην, πόλιν μὴ ὑπάρχουσαν κατὰ τοὺς χρόνους του ¹. Ἀλλὰ φιλέρευος ὢν ἐταξίδευσεν τὸ μὲν διὰ νὰ γνωρίσῃ ἀρχαίας πόλεις (Ἱεραπόλτην, Κυδωνίαν, ὡς εἶχον τότε), τὸ δὲ διὰ νὰ συλλέξῃ χειρόγραφα. Εἰς μίαν του ἐπιστολὴν πρὸς τὸν μαθητὴν του Ἰμμ. Ἀτραμυτινὸν περιγράφει ταξίδι του εἰς Ρέθυμνον, ὅπου συναντᾷ τὸν Μιχαὴλ (Λυγίζον ἢ Λυγκέα): καὶ μεθ' ὁσούτων λόγων ἐνέτυχον τοῦ Ἰσρέσσον (Μάρκου Εὐγενικοῦ) καὶ μοναχοῦ τοῦ (Ἰωσήφου) Γερραδίου. "Ἰνα δὲ γνῶς ὅτι σοῦ κίδομαι καὶ ἀπὸν, πᾶμιαι σοι ταύτους ἀναγνῶμαι καὶ μετελθεῖν. Τὸν δ' ἄλλον πέμψω σοι, εἴ γ' ἐντόχημα ².

Οὐδέποτε θὰ λυθῇ ἐπαρκῶς τὸ θέμα πόθεν καὶ ἀπὸ ποίους εἶρε τοὺς κώδικας τοὺς ὁποίους ἀντέγραψεν ὁ Ἀποστόλης καὶ δὴ ἐν Κρήτῃ. Διότι καὶ ὁ ἴδιος εἶναι δυνατὸν νὰ ἔφερε μικρὸν ἀριθμὸν ἐρχόμενος εἰς τὴν νῆσον καὶ ἐπ' αὐτῆς νὰ ἐπισημειώθῃ πολλοὺς καὶ ἔξωθεν νὰ εἰσέλθῃμιεν (ἐκ Μονεμβασίας π.χ.) ἄλλους. Ἔς πρὸς τὸν Πησαυχρίωνα οἱ ἀγοραζόμενοι κώδικες ἦσαν μᾶλλον παλαιότεροι παρὰ ἰδικὰ του τοῦ Ἀποστόλη ἀντίγραφα. Ἀλλ' ἡ πελατεία του, καὶ ζῶντος τοῦ καρδινάλιου, δὲν περιορίζετο εἰς αὐτόν.

Τὸ 1467 γράφει πρὸς τὸν καρδινάλιον: νῦν οὖν ζῶ τῇ χρημίδι ποινήρις (= ἐπιτιμῶνως ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴν ζῶ) καὶ ποι γῆς φήγομα σκέπειται... Καὶ ἤδη νῦν ἂν ἀπαῆμα, εἰ μὴ τῶν βιβλίων ἢ προνομακία κατεῖχε με κηλοῦσα... ἐγὼ δὲ τὰ ἀπὸ ἀπλοῦν φηγομίσων μεταγρήφω τοῦ Γ α λ η ν ο ὦ καὶ τὸ ἐπιγραφομένον ἀ' ἱατροῦν καὶ τὰς ἀκατὰ τίκωνσ πραγματείας, πρὸς ἐπὶ ταύτοις δὲ καὶ τὸν Ἀ ρ τ ε μ ῖ δ ω ρ ο ν ³.

Ἀλλὰ καὶ ἑλληνομαθεῖς ἄρχοντες (φραουδάρχαι) ἐν Κρήτῃ ὑπῆρχον, οἱ ὁποῖοι ἐνδιεφέροντο ν' ἀποκτήσουν διὰ τὰς βιβλιοθήκας των χειρόγραφα. Εἰς ἐξ αὐτῶν ὁ Ἰνετὸς Laurus Quirino (Laurus Quirinus),

1. Ο Β. Λ α ο ὦ ρ δ α ς, ἐπιτιμῶνως καὶ εἰς τοῦτο, ὡς εἰς πολλὰ, καὶ ἀπρὸς αὐτὸς εἰς τὸ ἄρθρον του "Π Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Κρητ. Χρον. 4, 1950, σσ. 240-242, ἐπέθεσεν ὅτι ἡ Γόρτυς (I) ἦτο γῶρος διδασκαλίας καὶ ἀντιγραφῆς χειρογράφων ἀπὸ τὸν Ἀποστόλην. "Ὅτι ἦτο ὁ Χάνδαξ (νῦν Ἱεράκλειον) ὁρθῶς ἐπέδειξεν ὁ Σ τ υ λ ι α ν ὦ ς Ἀ λ ε ξ ῖ ο υ, "Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἰερωτοκρίτου, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 39.

2. P. L u g r a n d, BH XV et XVI s, II, 1885, σσ. 258-259, ἐπιστολὴ 148: ἀ' Ἰμμανουήλ τῷ Ἀτραμυτινῷ.

3. N o i r e l, Lettres inédites, σ. 89, σημ. 4 καὶ 5. Ἐπιστολὴ 70. "Ἡ δυνατότησις εἶναι τοιαύτη ὥστε νὰ προικθῇ τὴν καρδινάλιον ν' ἀγοράσῃ τὰ ἀντιγραφόμενα περὶ ὧν γράφει.

ὄν μετωνόμασεν ὁ Ἀποστόλης εἰς Δάφριν Κυρίνον, μαθητῆς του, καὶ ὁ Κρής Πέτρος Καλλέργης, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἀλληλογραφεῖ¹.

Χάριν τοῦ πρώτου (θανόντος περὶ τὸ 1476;) ἐξέγραψε π.χ. ὁ Ἀποστόλης ἐν Κρήτῃ Φωδστρατον τὸν Ἀήμιον², ἐνῶ χάριν τοῦ Π. Καλλέργη Ἑλληνολατινικὸν Ψαλτήριον, τὸν νῦν κώδικα Paris. gr. 31, ὅπου τὸ βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα: Ἐτελειώθη τὸ παρὸν Ψαλτήριον μισθῶ καὶ κελεύσει τοῦ ἐπιφανοῦς ἄρχοντος Πέτρου τοῦ Καλλέργου³.

ΑΡΣΕΝΙΟΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ (ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ)

(1465 - 2.5.1535)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ΘΗΕ 3, 1963, σπλ. 243-244 (γενικὸν ἄρθρον). Βλ. πρόσθεν τὰ περὶ τοῦ πατρὸς του καὶ τοῦ Βησσαρίωνος σημειωθέντα.

Περὶ τῆς δράσεώς του ὡς οὐνίτου ἐν Κρήτῃ: Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, Τὸ κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 141-146, καὶ γενικώτερον Κ. Γιαννακόπουλος, Ἑλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, Ἀθήναι 1965, σσ. 151-177 (=Greek Scholars in Venice, 1962, σσ. 167-200).

Βασικῶς τὰ βιογραφικὰ ὁ Legrand, ΒΗ XV et XVI s. I, 1885 σσ. CLXV-CLXXIV. Ἐσχάτως διὰ τὴν δρᾶσιν εἰς Ἑνετίαν: Ἀναστασίας Παπαδία, Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης Βενετίας (1534-1535), Θησαυρίσματα 14, 1977, σσ. 110-126.

Περὶ τῆς δράσεώς του ὡς ψευδορθόδοξου ἀρχιερέως ἐν Πελοποννήσῳ καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ του: Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, Πελοποννησιακά 3-4, 1958-1959, σσ. 95-145 (ἐν σσ. 105-121 περὶ τοῦ Ἀρσενίου ἀπὸ τοῦ 1505/1506).

Κυροῦ Μανουὴλ Μεγάλου Ρήτορος τῆς Μ. Ἐκκλησίας Ἀρσενίῳ Μονεμβασίας ἀπάντησις ὡς ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου, ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Συμβολαί, ΕΦΣΚ 17, 1886, σ. 60.

Σπ. Λάμπρου, Ὁ κατ' Ἀρσενίου τοῦ Ἀποστόλη ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχουμίου Α' [1514], ΝΕ 3, 1906, σσ. 56-58 (ἑρμότερον ἐκ τοῦ Baroc. gr. 216 ἢ ἡ προγενεστέρα δημοσίευσίς ὑπὸ Μ. Crusius, Turcograecia, σ. 149).

¹ Ἡ ἀλληλογραφία του:

α) Παρὰ Legrand, ΒΗ XV et XVI s. II, 1885, σσ. 337-346.

1. Πρβλ. Noiret, ἐνθ' ἄνωτ.

2. Ἀντίθ. σσ. 43-45.

3. Legrand, ΒΗ, II, 1885, σ. 243, σημ. Τὸ σημεῖωμα ἐν φύλλῳ 31 τοῦ κώδικος.

- b) Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλου, Ἐπιστολαὶ Ἀνέκδοτα (1521-1534) πρὸς τὸν Κάρολον Ε', Κλήμεντα τὸν Ζ', τὸν Ἐρasmus, τοὺς καρδινάλιους Nicolò Ridolfi καὶ Egidio Capisio, τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν καὶ τὸν Ἰουστίνον Δεκαδίο, ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανουήσασα, ΕΜΑΛΑ 8/9, 1958-1959, σσ. 56 (+4 πίν. ἀνάτυπον).
- c) Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἱω. Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Ἀ. Ἀποστόλου... χρονολογημένη (1496-1503) ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανουήσασα - Χ. Γ. Πατρινέλη, ΕΜΑΛΑ 10, 1960, σσ. 163-201.
- d) Μ. Ἰ. Μανουήσασα, Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος, ΔΠΘ 15, 1961, σσ. 209-212 (Γράμμα τοῦ Δόγῃ Α. Βιρβανίγο πρὸς τὸν Δούκαν τῆς Κρήτης 3 Ἰουλίου 1492. Βιβλιογραφία, πληροφ. Ἀριστοβούλου Σημεῖωμα ὑπὸ Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Πρωσθήκαι καὶ Διορθώσεις 1871, σσ. 11-12 (Codex Vindob. Philol. 157).

Βίου Περιπέλαιαι

- 1465 ὁ Ἀριστόβουλος γεννᾶται ἐκ μητρὸς Κορινθίας ἐν Χάνδακι.
- 1470 ἐξ. Σπουδάζει παρὰ τῷ πατρὶ.
Διδάσκει τὸν Μ. Μουσοῦρον καὶ Γ. Γρηγορόπουλον.
- 1489 Χειροτονεῖται (οὐνίτης) διάκονος.
- 1492 (Ἰούλιος;) Εἰς Ἐνετίαν, ἐκεῖθεν εἰς Φλωρεντίαν.
- 1494 Εἰς Φλωρεντίαν μετολαβῆσαι τοῦ Ἰαννοῦ Λασκάρειος, οὗ μετὰ τοῦ Μ. Μουσοῦρου ἀκροᾶται.
- 1494 φθινόπωρον εἰς Ἐνετίαν ἐκδίδει Γαλεομαχίαν.
- 1497 Ἐκδίδει *Dictionarium Graecum copiosissimum*.
- 1497-1502 εἰς Χάνδακα.
1497 Ὀκτωβρ. 1 γράφει πρὸς τὸν ἐν Ἐνετίῃ Ἱω. Γρηγορόπουλον.
1498 Γράφει ἐκ Χάνδακος πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Νταμύρον.
1499 Γράφει ἐκ Χάνδακος πρὸς τὸν Ἱω. Γρηγορόπουλον.
- 1498 Aristophanis Comodiae.
- 1502 (θέρως) εἰς Ἐνετίαν.
- 1505/1506 Χειροτονεῖται ἐν Πελοποννήσῳ ἁρθόδοξος (!) Μονεμβασίας.
- 1509 (Ἰούνιος) Καθαίρεται ὑπὸ τῆς Μ. Ἐκκλησίας.
- 1514-1519 Εἰς Κρήτην.
- 1519 Εἰς Ρώμην προϊστάμενος τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου.
- 1521 Πάλιν εἰς Κρήτην.
- 1524 Ὀνομάζεται Λατῖνος ἀρχιεπ. Μονεμβασίας
- 1535 Ἀπριλ. Εἰς Ἐνετίαν. Θάνατος αὐτοῦ.

ΚΩΔΙΚΕΣ

οὓς εξέγραψεν ὁ Ἀρσένιος ἐν Κρήτῃ

Τὸ καλλιγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἀρσενίου Ἀποστόλη, ὡς εὐκόλως διαπιστοῦται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σωθέντων κωδικῶν, εἶναι πλούσιον ¹. Μέρος δὲ αὐτῶν ἔχει γραφῆ κατὰ τὰς παραμονὰς αὐτοῦ ἐν Κρήτῃ κατὰ μαρτυρίαν τῶν ἐπ' αὐτῶν σημειωμάτων. Ἐκ τούτων ἀπαριθμοῦνται κατωτέρω τέσσαρες χειρόγραφοι κώδικες περὶ ὧν ἔχει σημειωθῆ ὅτι μεμαρτυρημένως ἔχουν γραφῆ ἐν Κρήτῃ διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Ἀρσενίου ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει:

1) Bruxellensis 83 (Ἀπολλώνιος Ῥόδιος), ἐν Κρήτῃ 1489.

2) Sinaiticus 1194 (Ἀπολλώνιος Ῥόδιος) ἐν Κρήτῃ 1491.

3) Riccardianus 77 (Σοφοκλῆς μετὰ σχολίων) «ἐν Χάνδακι Κρήτης» 1496.

4) Matritensis Bibl. Nacional 13 (Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα) ἐν Κρήτῃ ².

1. Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. τὰ ἐξῆς κυριώτερα δημοσιεύματα: Marie Vogel, Victor Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σσ. 42-44. Χ. Γ. Πατρινέλη, "Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ΕΜΔΑ 8/9, 1958/9, σσ. 68-69. P. Canari, Scribes Grecs de la Renaissance, Scriptorium XVII, 1, 1963, σ. 59. J. Wiesner, Griechische Schreiber der Renaissance, RSBN 8-9, 1971-1972, σ. 52.

2. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber..., σσ. 42-43.

Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Αί προσπάθειαι του πρὸς ἴδρυσιν Σχολῆς ἐν Κρήτῃ

Ἐπισημασθέντων πύρον ζωῆς ὁ εἰς Κρήτην καταφυγὸν Βυζάντιος λόγιος, περὶ οὗ ἤδη ἐσημειώθησαν ἱκανὰ περιληπτικῶς ἀνωτέρω, ἐδικαιολογεῖ διατὶ κατέφυγεν εἰς τὴν μεγαλόνησον καὶ ἐπεδίωκε νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τῶν ἰσχυρῶν προστάτην του τὴν ἴδρυσιν ἀνωτέρας τινὸς Σχολῆς, ἵπου θὰ ἠδύνατο νὰ διδάξῃ Ἑλληνικὰ Γράμματα. Ἐγγραφε λοιπὸν ἐκ Κρήτης πρὸς τὴν καρδινάλιον Βησσαρίωνα εἰς Ἰταλίαν, ὄνειροπολοῦντα ἐκεῖ σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων¹: ἔδοξε δέ μοι δεῖον εἶναι, μετὰ γε τὸ Ἰταλίαν ἱστορημέναι (=ἐπισκεφθῆναι) καὶ ἄλλας ἐπαρχίας οὐκ ἀλίγας τῆς οἰκουμένης, ἐν Κρήτῃ καταλῦσαι τῇ ἀρχαιοτάτῃ καὶ περιδόξῃ διὰ τε τὴν ἀρετὴν τῶν προγόνων καὶ τῆς ξηνοκίας τὴν πειλαιότητα (τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνισμοῦ), τῇ μὲν διὰ τὸ γέρας καὶ τὸν ἑλληνολαλοῦντα τῇ δὲ καρδοκαρῶντα τὴν ἐξόλειαν τῶν Ἀχαιμενιδῶν (τὴν διὰ τῶν σταυροφοριῶν ἀνάκτησιν τοῦ Βυζαντίου)...². Ὁ Ἀποστόλης ἐχρηματοδοτεῖτο ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος, τὸν ἵπου ἠκολούθει εἰς τὰς ἐνοικίας του ἰδέας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἔζη διδάσκων ἐν Κρήτῃ, εἶτα δ' ὅμως ὅταν ἀνεμείχθη εἰς τὴν δίωξιν ὀρθοδόξων ἱερέων καὶ ἀριστοβρίσθη, ἡ θέσις του κατέστη δύσκολος διότι προσκάλεσε μῖσος μὲν οὖν τῶν Γραικῶν (=Κρητῶν ὀρθοδόξων) καὶ αὐτοῖς ἀποσυνείργων εἶναι καὶ μῆτε προσαγορεύειν, μῆτε τῶν σφῶν αὐτῶν παῖδας φοιτᾶν παρ' ἐμέ... Καὶ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἀφείλιοντά με τοῖς φοιτηταῖς, οἳ με πάλαι ἂν ἐθανάτωσαν, εἰ μὴ τὴν ἀρχὴν (=τοῦς Ἐγετοῦς) ἰδεδούκειαν³.

Ἐστράφη λοιπὸν ὁ Ἀποστόλης, διὰ νὰ ζήσῃ εἰς τὴν ἀντιγραφὴν χειρογράφων, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν φοιτητῶν του καὶ εἰς τὴν ἐξασφάλ-

1. Μία νέα ἀπόψις περὶ Βησσαρίωνος: Ν. Β. Τωμαδάκης, *Oriente e Occidente all'epoca del Bessarione*, «Studi Bizantini e Neohellenici» 5, 1964, σσ. 29-40 (=τοῦ αὐτοῦ, *Miscellanea*, σσ. 81-92).

2. N o i r e t, *Lettres inédites*, σσ. 148-149.

3. N o i r e t, *Lettres inédites*, σ. 102· πρβλ. Τωμαδάκης, *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, σσ. 24-25, ἵπου εἰς ἔκτασιν παρατέθησαν καὶ τὰ σχετικὰ χωρία.

λισιν μονίμου συντάξεως από τὸν Βησσαρίωνα, ὡς διδάσκαλος. Ἀνέλαβε δὲ καὶ προσπάθειαν, ματαίαν, νὰ περῆ τὸν καρδινάλιον, ἕπως ἰδρῦσῃ ἐν Κρήτῃ ἀνωτέραν Σχολὴν Ἑλληνικῆς παιδεύσεως καὶ ὄριση τοῦτον διδάσκαλον. Τὴν Σχολὴν θὰ ὠνόμαζε Μουσεῖον ἢ Φροντιστήριον. Καὶ μετὰ τὴν ἐν Κρήτῃ ἐγκατάστασίν του ὁ Ἀποστόλης ἐταξίδευσε καὶ πρὸς τὴν Δύσιν καὶ πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ Βησσαρίων, περισσότερον ἀπὸ τοῦ νὰ φωτίσῃ τοὺς Κρήτας, ἡσχολεῖτο εἰς τὸν καταρτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης του, προσπαθῶν νὰ διασώσῃ ὅσον περισσοτέρως ἠδύνατο συγγραφεῖς δι' ἀγορᾶς χειρογράφων ἢ καὶ ἀντιγραφῆς ἐκ παλαιῶν. Εἰς τοῦτο ἐχρησιμοποίησε τὴν Ἀποστόλην, ὁ ὁποῖος χάριν τοῦ σκοποῦ μετέβη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ὑπὸ τοὺς Τούρκους πλέον Κωνσταντινούπολιν.

Παράλληλως ὁ Βησσαρίων ἐμισθοδοτεῖ (ἀπὸ τοῦ 1463 πατριάρχης τοῦ Λατινικοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀναδειχθεὶς) καὶ ὁμάδα (16 κατ' ἀρχάς, 18 κατόπιν) οὐνιτῶν ἱερέων ἐν Κρήτῃ συγκεντρωθέντων (ἀμφιβάλω πολὺ ἂν ὄλοι ἦσαν αὐτόχθονες), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ κωδικογράφοι. Ὁ σπουδαιότερος ὄλων ἦτο ὁ μουσικὸς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός (1421†-1500†) ὁ εἶτα Ἰωσήφ Μεθώνης¹. Οἱ πλείονες ὅμως ἦσαν ὀλιγογράμματοι καὶ ἀθεολόγητοι, χάριν τοῦ μισθαρίου κολληθέντες εἰς τὴν οὐνίαν. Οὗτοι ἐμισθοδοτήθησαν ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ Κρήτης, ἐκ τούτων δ' ἐλάμβανε ἀπὸ τοῦ 1464 καὶ ὁ ἀπληστος Μιχ. Ἀποστόλης 20 χρυσᾶ δουκάτα ἐτησίως ἀκόπως, χωρὶς νὰ διδάσκῃ δημοσίᾳ, ὡς οὐκ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ². Διὰ τοῦ βασικοῦ τούτου ποσοῦ ἀντιμετώπιζε τὰς στοιχειώδεις του ἀνάγκας. Διὰ δὲ ἰδιωτικῶν παραδόσεων μαθημάτων εἰς Ἑλληνας καὶ Φράγκους υἱοὺς πλουσίων, οἰκοσίτους κάποτε, ἢ εἰς ἐξηρημένα κοινωνικῶς πρόσωπα (πρωτοπαπᾶδες, λατινοεπισκόπους ἐν Κρήτῃ) ἐξησφάλιζεν ἄλλα χρήματα τροφίμα καὶ ἐφόδια. εἰς τὰ ὁποῖα προσετίθεντο καὶ τὰ ἔσοδα ἐκ τῆς ἐμπορίας τῶν χειρογράφων, δηλονότι τῆς ἀγορᾶς, πωλήσεως, βιβλιοδεσίας καὶ ἀντιγραφῆς αὐτῶν. Παρ' ὅλον δ' ἔτι ὡς ὑπερβολικὸς τις νεότερος Πτωχοπρόδρομος διευτυμπάνιζε πανταχοῦ τὴν πενίαν του ὡς κακὸν Ὁρῖον, ἐξ ἧς δῆθεν κατετρύχετο, τοῦτο ἔπραττε μᾶλλον πρὸς βελτίωσιν τῆς οικονομικῆς του θέσεως καὶ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τὸν ἀπὸ τοῦ 1463 καρδινάλιον Βησσαρίωνα τὴν ἰδρυσιν ἀνωτέρας τινὸς Σχολῆς. Διδα-

1. Βλ. περαιτέρω τὰ περὶ αὐτῶν.

2. Ἠρβλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα..., 1967, σσ. 96-116.

σκαλείου ἢ Μουσείου ἐν Κρήτῃ, πρὸς σπουδὴν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, μόνιμος ἐπὶ μισθῷ διδάσκαλος. Τούτου δὲ ἀνεπίκτου καθισταμένου, νὰ διδάξῃ εἰς Σχολὴν ἰδρυομένην εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, ἔπου μέχρι τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου ἐλευθέρως ἐλαλεῖτο ἐπ' ἐκκλησίας ἢ Ἑλληνικῆ.

Ἐγὼ δ' ἐπαγγέλοντο εἰς Ῥώμην. Τοῦτο μὲν τῇ σῆ διακοσίμῳ αἰδεσιμότητι, τοῦτο δ' ἐκτελεζόμενος τοῦ καλοῦ, προναίμ τῇ παρὰ σοῦ, ἦς ἄνευ οὐτ' ἐγὼ καλῶς ἐν Κρήτῃ βιώσοιμι, οἷ' οἱ Κρηῖτες λόγον τέχουεν ἄν, ὅσοι γε ἐξ ἀνάγκης ἡμετέραν διὰ δὴ τοῦτο βιηθητέον Κρησί τε καί μοι, ἢ μ ο υ σ ε ῖ ο υ ἀνεωγήναι, τοῦτο δὴ τὸ πολλά σοι πάλαι παρούμενον, ἢ ἔτω τρόπῳ ἀριστῶ σοι καὶ ἐμοὶ ἔξεν δίκαι, τέως δ' ἀπιότερος ἂν δικαιώσοις, ἔξοις ἂν σύμφηρος ἡμᾶς καὶ διακόντος ἐν ἅπασιν (ἐπιστολὴ 11). Καὶ πάλιν τῷ Βησσαρίωνι ἔγραψε: πῶτ' οὖν εἰρήσεις καλλίον τοῦδε καιρῶν Σχολῆν ἐς Κρήτην ἀνοίξεις, τὸ πολλά σοι πάλαι παρούμενον: ...δὸς τῇ Κρήτῃ τὸν Ἑλληνα λόγον ἢ τὴν γλώσσαν αὐτῆν ἀβίασσαν ἐπὶ σοὶ διαμεῖναι, ὡς ἐπὶ σοὶ βωληθέντι τιατὶ μόνον ἔνεστι διασώζεσθαι. Ἐγοῦ ταῦτα λέγειν μὴ οὐκ ἐμὲ ἀλλὰ διὰ τὸν βασιλέα καὶ Μίνου καὶ Ῥαδάμανθον... (ἐπιστολὴ 21). Γράφων δὲ πρὸς Μανουῆλον (ἐπίσκοπον) ζητεῖ μεσαλάβησιν τούτου παρὰ τῷ Βησσαρίωνι μισθῶν ἐς Κρήτην ἀνεωγήναι, ἐς αἰδιον μνήμην τῆς αὐτοῦ (τοῦ Βησσαρίωνος) καλοκαίριαθας, καὶ με διδάσκαλον τούτων, μισθῷ ὅσο βούλεται (αὐτόθι, ἐπιστ. 27). Καὶ πάλιν: Οὔτε γὰρ ἐς Ῥώμην, οὔτε ἐς Ἰαπωνίαν, οὔτε ποντῆς Ἰταλίας, οὔτε ἐς αὐτὸ ποντὸ πέλαγος τῆς Ἀργαῖος, μ ο υ σ ε ῖ ο υ οὐδ' ἐν ἐς ἡδὴ φασί σε ἀνεωγήναι. Ταῦτα λεγόντων... ἀποκαμνομαι νῦν σε ταῦτα ποιήσεις, ὅτε τῆς μεζοντος ἐπέβης ἀοχῆς (καρδινάλιος) καὶ εἴη γε καὶ τῆς ἀκρας (πάπας), τάχ' ἂν ἴσως καλοῦ τὸ ἔνεστι ἀπολαύσειαν τῶν Ἑλλήνων... Βεβαίον τοίνυν τοῖς λόγοις καὶ δεῖξόν με ἀληθῆ, οἷω τῷ τρόπῳ διδάσκαλεῖον ἐς Κρήτην ἀνοίξας ὁρίσεται σοι ἢ μετὰπεμφορ, ἢ μετὰδος χρημάτων ἢ λοιπῶν μοι τὸ βίβωθρον!! (ἐπιστολὴ 28). Καὶ πάλιν πρὸς τὸν τὰ ὄσα ἔχοντα κλειστὰ καρδινάλιον: δὸς τοῖς ὑπεσχημένοις τὸ πέραις γενοῦ τοῖς τῶν Κρητῶν βωλωμένοις μὲν, οὐ δυναμένοις δὲ τῇ περὶ, αἰτίας τῆς περὶ λόγους σπουδῆς... Μισθὸν δ' ὅσον ἂν ἔλαιο δοῦναι μοι τὸν ἐνιαυτῶν, ἀγαπητός γε καὶ φίλος (ὁ μισθός!) (ἐπιστολὴ 29) ¹.

Ἄλλ' ὁ Βησσαρίων οὔτε Μουσεῖον, οὔτε Σχολῆν, οὔτε

1. E. Legrand, BH XV et XVI s. II, 1886, σσ. 233-259; Lettres de Michel Apostolios, κατὰ τόπους.

Διδασκαλεῖον ἤνοιξεν ἐν Κρήτῃ ἢ ἀλλαγῶν πρὸς καλλιέργειαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φωτισμὸν τῶν ὑπὸ τοὺς Φράγκους Ρωμαίων. Οὕτως ὁ Ἀποστόλης περιωρίσθη εἰς τὸ νὰ λαμβάνῃ ὡς οὐνίτης διδάσκαλος τὸ ἐπίδομα τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Βησσαριώνας, προερχόμενον οὐχὶ ἐκ τῶν ἐσόδων τοῦ καρδινάλιου ἀλλ' ἐκ τῶν ἐσόδων τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ Κρήτης, τὰ ὁποῖα ἐνέμετο ὁ ψευδοπατριάρχης οὗτος Κωνσταντινουπόλεως¹. Πιθανὸν δὲν ἤθελε νὰ ἴδῃ ἐλαττούμενα τὰ εἰσοδήματά του, κυμαινόμενα ἄλλως τε ὡς γεωργικά. Ἰσως δὲν εὗρισκεν εὐνοϊκοὺς τοὺς Ἐνετοὺς εἰς τὸ ἐγγείρημα. Ἄλλως τε ὁ καρδινάλιος εἶχε πολλὰς ἀνάγκας καὶ πολλοὺς ἀνθρώπους παρ' αὐτῷ νὰ ἰκανοποιήσῃ καὶ δὴ ἐκ τῶν προσφύγων Ἑλλήνων, ἐγνώριζε δ' ἀσφαλῶς καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἀποστόλη, εἰς τὸν ἵποῖον, καὶ ἂν ἴδρυνε τὸ Διδασκαλεῖον, δὲν ἤδύνατο ν' ἀναθέσῃ τὴν διεύθυνσιν: ἐγνώριζε τὴν αὐθάδη καὶ ὑβριστικὴν ἐπίθεσίν του κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὴν εἶχεν ἀποδοκιμάσει ἐντόνως καὶ εὐθέως, ἀποκηρύξας τὴν πρὸς τὸν ἴδιον καὶ πρὸς ἄλλους ἀποσταλεῖσαν συγγραφὴν τοῦ πράκτορός του, εἰς ἣν ἐθίγετο καὶ ὁ οἰκεῖος τοῦ καρδινάλιου Θεόδωρος Γαζῆς, ἀναξίως καὶ ἀπρεπῶς.

Ἐμείνει λοιπὸν ἐν Κρήτῃ ὁ Μιχ. Ἀποστόλης διδάσκων ἰδιωτικῶς. Γράφει Ἰωάννη Ἀργυροπούλω: οὐδὲ γὰρ οὐδ' εἰσὶν οἱ παρ' ἐμὲ φοιτῶντες τεττάρων ἐπέκεινα, τοῖς τε ἄλλοις ἢ ἡμῖν προκατείλεται, καὶ μάλισθ' ὅτι τὰ Ῥωμαίων εἰώθασιν ἐκπαιδεύεσθαι (ἐπιστολὴ 52). Γνωρίζομεν δ' ὅτι εἶχε μαθητὰς τὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον Κισάμου, τὸν Λαόνικον Καββαδῖαν (Νικόλαον ἐκ Κυθωνίας), τὸν Θωμᾶν Φυκάριον Σικελιώτην, τοὺς δύο Ἰμμανουήλους, ἦτοι τὸν Ἀτραμυττινὸν καὶ τὸν «Ἐἰλωτα», Ἀλέξιόν τινα διδάσκοντα εἰς Ἀνατολικὴν Κρήτην, τὸν Μιχαὴλ Λυγίζον ἢ Λυγκέα ἐπὶ τῷ ἀρχαιώτερον². Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν Ἀλέξιον, οὗτος τὸν χειμῶνα τοῦ 1473-1474 ἐδίδασκεν εἰς Σητεῖαν, ὁ δὲ Ἀποστόλης τῷ ἐπρότεινε ν' ἀνταλλάσσουν τοὺς μαθητὰς των, ἀναλόγως

1. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδοτήμα..., σσ. 107-115. Τὰ ἔσοδα τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τότε 508 δουκάτα, ἐξ ὧν ὁ καρδινάλιος διέθετε τὰ 292. Ὁ Τσιρπανλῆς ἐν σ. 114 δέχεται ὅτι ἰδρῆθη τὸ σχολεῖον. Ἀλλὰ τὸ κληροδοτήμα δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διάδουσιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τῆς γλώσσης των, ὅσον εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς οὐνίας ἐν Κρήτῃ διὰ τεχνητῆς συντηρήσεως «ἡνωμένων» κληρικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ παλὸν ἀσυνειδήτων τιμῶν ἀπατεῶνων καὶ ἀνηθίκων, ἀντιπαθεστάτων εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, εἰς τοὺς ὁποίους ὡς οὐρὰ προσετέθη ὁ «διδάσκαλος» Ἀποστόλης.

2. Βλ. Β. Λαοῦρδαν, Κρητικὰ Παλαιωγραφικὰ, ἐκ Κρητ. Χρονικῶν 4, 1950, σ. 241.

τῆς ὥρας τοῦ ἔτους¹. Τοῦτο δευκνίει τὴν σπάνιν τοῦ ἐμπορεύματος. Ἐνδεικτικῆ δὲ τῆς φιλοχρημάτων του διαθέσεως εἶναι ἡ πρὸς τὸν Νικόλαον Καβαδάτον οὐνίτην ἐν Κυδωνίᾳ γραφεῖσα ἐπιστολή, δι' ἧς ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐπρότεινε νὰ διδάξῃ ἰδιωτικῶς τὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον Κυδωνίας (Agiensem) ἢ καὶ νὰ ἰδρύσῃ Φροντιστήριον ἐν Κυδωνίᾳ ἐναντι χρυσίου καὶ προκαταβολῆς: Ἀπελεγόμην τὰ γράμματα ἄλλα τε οὐκ ἄλλα διαλαμβάνοιτα, καὶ ἵτι ἐπαγγελίωμην φουτῆσαι παρὰ τὸν αἰδέσιμον τῆς Κυδωνίας ἐπίσκοπον, ὅπου ἂν δέωτο τῶν ἐμῶν ὡς διδάξομι. Ἐγὼ δὲ ἵτι ὕπεσχομην αὐτῷ καὶ τῶν κωλύματός εἰμι ὡς ὑμῶς ἤξω, αὐτός τε ὁμολογῶ καὶ τάδε τὰ γράμματα μαρτυρεῖ ἔργων δ' ἐξ αὐτοῦ τῶν ὑπεσχημένων οὐδενὸς οὐδὲν ἄρῳ, λόγους δ' ἐκείνου μόνον καὶ γράμματά σου, πραγμάτων χωρὶς, ἄνευ ὧν οἱ λόγοι κενοί· ἢ γὰρ ἂν καὶ τὸ πάσον τοῦ μισθοῦ ξυμβάντες ἀλλήλοις ἡμῖν ἰδηλώσασκε καὶ τούτου μέρος πεμφθείη ἂν ἐς δίαπανον τῆς οἰκίας, ἄνευ οὗ μίσητε ὡς ὑμῶς ἤξω, κακῶ θηρίω τῇ περιὰ κακούμενος. Ἠλίρ, εἴ με ἀληθῶς ποθεῖτε κτήσασθαι φροντιστήν, πρῶτον μὲν ξέμβετε τὸν μισθόν, χρυσίονος ἐμοῦ ὑμῶς ὑπαιτουῖντος οὐ πλείους ἢ τετταράκοντα τὸν ἐναντιόν· ἴσως καὶ τῇ τῆδε τοσαύτῃ νῦν ἔξοντος. Ἀλλὰ ὁ πάθος τῆς Κυδωνίας...

Εἶτα τοὺς δέκα τούτων πέμψατε νῦν, δι' ἣν ἔφθην αἰτίαν εἰπάν, μεθ' οὗ ἂν καὶ ὅταν βούλοισθε μεταπέμψετε...².

Ἐξήτει δηλαδὴ 40 χρυσᾶ δουκάτα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 10 προκαταβολήν, διὰ νὰ συντηρηθῇ ἡ οἰκογένειά του κατὰ τὴν ἀπουσίαν του, ἰσχυριζόμενος, ὅτι τόσα θὰ ἐκέρδιζε καὶ ἂν ἔμενεν εἰς Μεσαράν! Τοῦτο ἦτο ἀνακριβές, διότι ὁ μισθὸς ἐκ τοῦ κληροδοτήματος (πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐγνώριζον ἀσφαλῶς οἱ ἐν Κυδωνίᾳ) δὲν ἦτο μεγαλύτερος τοῦ ἡμίσεος, δηλαδὴ τῶν 20 δουκάτων. Ἐρωτᾶται ὁμοίως: Τί σχολεῖον συνετήρει εἰς Γορτύνην ἢ Ἐμπαρον ὁ Ἀποστόλης, ὅταν ἠδύνατο νὰ τὸ ἐγκαταλείψῃ καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Κυδωνίαν τοῦλάχιστον δι' ἓν ἔτος; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι εἶχε παρ' αὐτῷ ἐκάστοτε βοηθὸν ἢ βοηθούς τινες, ἄλλους ἄλλοτε, μαθητάς καὶ ἀντιγραφεῖς, οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο νὰ τὸν ἀκολουθήσουν μετασταθιμεύοντα.

1. H. Noiret, *Lettres inédites...*, σ. 135.

2. Lagrand, *BH XV et XVII ss. II*, 1885, σ. (234-235) (Noiret, *Lettres inédites...*, σ. 55). Πρὸς τὸν Λαόνικον ἔγραψε τὰς ἐπιστολάς 3, 16, 22, 51, 94, 95 καὶ 104 τῆς ἐκδόσεως Noiret.

Τὰ μετὰ τὸν Μιχαήλ Ἀποστόλῃν

Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης εἶχε μεγάλην πεποίθησιν εἰς τὴν ἑλληνομάθειάν του, τὴν ικανότητά του περὶ τὴν συγγραφὴν (ἐπιγραμμάτων), ρητορικῶν ἔργων, ἐγκωμίων καὶ δὴ ἐπιστολῶν. Ἦτο συλλογεὺς παροιμιῶν, ἐνδιεφέρετο διὰ τὰς ἀρχαιότητας, ἀλλὰ φιλοσοφικὴν ἐποπτείαν, ἔφρασιν καὶ ὄρασιν δὲν εἶχεν. Ἐὰν ἰδρῦετο Διδασκαλεῖον ἐν Κρήτῃ, θὰ ἠκολούθει τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν νεопλατωνισμὸν του, πρᾶγμα διὰ τὸ ὑποῖον ὁ Βησσαρίων, ἐκτιμῶν ἄλλως τὸν ἀσοφὴν καὶ γενναῖον Γεμιστόν, δὲν συνεφώνει.

Παρὰ ταῦτα, ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλη ἐν Κρήτῃ ἀπέδωκε καρπούς, οὗ μόνον διότι ἔκαμε ξένους νὰ προσεγγίσουν τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς, ἀλλὰ διὰ τὸν κύριον λόγον ὅτι ἔσχε συνέχειαν. Ὁ ἐκ τοῦ β' γάμου του υἱὸς του Ἀριστόβουλος, οὐνίτης διάκονος κατ' ἀρχὰς καὶ διδάσκαλος ἐν Κρήτῃ, εἶτα δὲ γνωστότερος φιλόλογος καὶ ἐκδότης κειμένων καὶ σχολίων συγγραφέων, ἐπιστολογράφος καὶ αὐτὸς καὶ ρήτωρ, γνωστότερος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Ἀρσένιος, προφανῶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐπαιδεύθη καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν κλασσικὴν παιδείαν καὶ τὰ γράμματα, καὶ τοῦ πατρὸς του τὸ διδασκαλικὸν ἔργον ἐξηκολούθησεν ἐν Κρήτῃ διαμένων ἐκεῖ καὶ πέρα τοῦ 1500. Παραλλήλως ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἐξέθρεψε καὶ ἐδίδαξε φιλολόγους καὶ βιβλιογράφους ὡς οἱ ἀντιγραφεῖς κωδίκων Ἰωάννης Ρώσος καὶ Γεώργιος Γρηγορόπουλος, ἀμφότεροι οὐνῖται ἱερεῖς τοῦ «κληροδοτήματος» Βησσαρίωνος, καὶ οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Γρηγοροπούλου Ἰωάννης (ἰδίᾳ ἐν Ἑνετίᾳ, συνεργάτης τοῦ Μανουτίου Ἄλδου) καὶ Μανουήλος ἢ Μανούσος (ἐν Καρπάθῳ καὶ Κρήτῃ), ὁ νεαρὸς Ἐμμανουήλ Ἀτραμυττινός, ὁ ἐν Χανίοις πρωταπαπᾶς Νικόλαος Καβαδάτος ἢ ἄλλως Λαόνικος, γνωστὸς ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βατραχομουμαχίας, ἡ οἰκογένεια τῶν οὐνιτῶν Κρητῶν Ἀλεξάνδρων (ἐξ ὧν δύο ἐπίσκοποι λατῖνοι Ἀρκαδίας τῆς ἐν Κρήτῃ) καὶ ἄλλοι, ὧν ὁ πάντων κορυφαῖος εἶναι Μάρκος ὁ Μεσοῦριος, ἐκ τῆς περιφερείας τοῦ Χάνδακος. Οὗτος οὐδεὶς ἄλλος εἶναι ἀπὸ τὸν Μουσοῦρον, τὸν πρῶτον ἐκδότην τοῦ Πλάτωνος, τὸν ἐνδοξότερον πρὸ τοῦ Ἀδ. Κοραῆ Ἕλληνα φιλόλογον. Διὰ τὰ ἐργασιοῦν ἐν οἰκονομικῇ ἀνέσει οἱ οὐνῖται αὐτοὶ «οὐμκνισταὶ» διωρίζοντο ἐπίσκοποι, ἐπὶ ψιλῷ μᾶλλον ὀνόματι, ἀλλ' εἰσπράττοντες παχυλὰ εἰσοδήματα, λατινικῶν ἐπισκοπῶν. Καὶ ὁ μὲν Μάρκος Μουσοῦρος μακρόθεν παρίστανε τὸν ἐπίσκοπον Μονεμβασίας καὶ Ἱεραπέτρας. Ὁ

Ἰωσήφ (Ἰωάννης) Πλουσιωτῆς, μουσικὸς καὶ θεολόγος μᾶλλον τὸν ἐπίσκοπον Μεθώνης. Ὁ προρηθὲς Ἀρσένιος Ἀποστολῆς τὸν Μονεμβασίας κλπ. Πάντων τούτων ἡ δραστηριότης ἐπεξετάθη ἐκ Κρήτης ἐξω τῆς Νήσου, εἴτε εἰς τὴν ἐνετοκρατουμένην Πελοπόννησον, εἴτε εἰς τὴν Ἰταλίαν (Παδούην - Ἐνετίαν), συνεδυσάθη δὲ πρὸς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ αἰῶνος, τὴν τυπογραφίαν, ἧς δὲν ἠδύνατο μὲν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νὰ ἐπωφεληθῆ, σαφελῆ ἡμῶς χρῆσιν ἔκαμαν καὶ ἄλλοι καὶ Ζαχαρίας Καλλιέργης ἱερεὺς, τυπογράφος καὶ ἐκδότης ἐν Ἐνετίᾳ λαιτουργικῶν βιβλίων καὶ ἄλλων κειμένων.

Βυβνθήτων εἶναι, ὅτι ἀρξάμενης τῆς τυπώσεως τῶν συγγραφέων, τὰ μὲν παλαιὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἀντίγραφα αὐτῶν καθίσταντο περιζήτητα, προσδευούσης δὲ τῆς τύποις ἐκδόσεως ἤλαττωντο αἱ ἐργασίαι τῶν καλλιγράφων (ἤδη τῶν Γρηγοροπούλων). Βασιλεῖς, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες ἐθησαύριζον εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν χειρόγραφων ἀνεξαρτήτως τῶν τύποις ἐκδόσεων. Ὑπῆρχον δὲ πρὸς τοῦτο εὐκαιρίαι, οὐ μόνον διὰ τοὺς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀγυράζοντας (καὶ ἐπασκέπτοντο τὴν βασιλεύουσαν λόγιοι ὡς ὁ Φρ. Φίλελφος, ὁ Ἰανὴς Λάσκαρις καὶ ὁ ἡμέτερος Ἀποστόλης) ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἐκ Κρήτης. Μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὶς 300 χειρογράφων εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ οὐνίτου Ἀντωνίου Μηλίνου, πλουσιωτάτου ἐν Κρήτῃ ἄρχοντος, ἀποθανόντος, τὰ ὅποια ὑπὸ τῶν κληρονόμων του ἐξεποιήθησαν καὶ ἐξήχθησαν.

Ἢ ἔλη αὐτῇ δραστηριότης τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλλήνων εἰς Κρήτην καὶ ὡς ἐνωτικῶν ἢ οὐμανιστῶν γνωστῶν, ὧν ἐξάρχει ὁ Μ. Ἀποστόλης, πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ἐκτενέστερον. Τοῦτο ἡμῶς οὐδαμῶς σημαίνει ὅτι οὗτοι ἔφερον τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὴν παιδείαν εἰς τὴν σκοτεινὴν πρὸ τοῦ 1453 Κρήτην, ἀπαγε! Τοῦτο ἄλλωστε καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀντιγράφων τὰ ὅποια ἐν αὐτῇ, ἐξ ἄλλων πολυαριθμῶν σωζομένων κωδίκων, παρεσκεύασαν καὶ ἐκ τῶν χειρογράφων τὰ ὅποια ἐπώλησαν καὶ ἐξήγαγον ἐκ τῆς Νήσου. Οἱ «οὐμανισταὶ» οὗτοι οὐνῖται ὑπῆρξαν τὸ ἐν σκέλος τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς Παιδείας, ἡ ὅποια ἦτο διπλευρῶς, Λατινικὴ καὶ Ἑλληνικὴ. Καὶ ἡ μὲν Ἑλληνικὴ ἦτο ὑπόθεσις τῶν Ὀρθοδόξων μοναστηρίων (διατηρούντων ἰδίαις βιβλιοθήκας), ἡ δὲ Λατινικὴ τῶν ἐπιτοπίων Φράγκων καὶ φρευδαρχῶν. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐνδιεφέροντο διὰ τὰ γράμματα εἰς τὴν Δύσιν, τὴν σύγχρονόν των Λαφωτεχνίαν (ἰταλικὴν, γαλλικὴν) καὶ κατήρτιζον βιβλιοθήκας τὰς ὅποιας ἐπλούτιζον μὲ ἐντυπα, ὡς ἡ τοῦ Ἀνδρέου Κορνάρου γνωστὴ ἐκ τῆς δημοσιευθείσης διαθήκης του (1611).

Ἢ Λατινικὴ αὕτη παιδευσίς, ἦσαν καὶ ἂν φαίνεται ἀπαιχειώδης,

ἐξωκείου τοὺς παῖδας τῶν Φεουδαρχῶν (καὶ τῶν κατ' ἀνάγκην ὑπαλλήλων καὶ λειτουργῶν τῆς πολιτείας Φράγκων) εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν τε παλαιὰν καὶ τὴν ὀμιλουμένην. Πολυάριθμοι σπουδασταὶ προερχόμενοι ἀπὸ φεουδαρχικῆς ἢ ἀστικῆς οἰκογενείας τῆς Κρήτης, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ δόγματος, ἐπρέπε νὰ μάθουν τὴν Λατινικὴν καὶ τὴν Ἰταλικὴν, πρὶν μεταβοῦν εἰς Βοιωτίαν, Πατάβιον, Ἐνετίαν, διὰ σπουδᾶς ἢ πρὶν ἀναλάβουν ἐπιτόκια λειτουργήματα γραμματέων, συμβολαιογράφων (νοδάρων) ἢ ἄλλων ὑπαλλήλων, ἢ πρὶν ἀσκήσουν λατρικὸν ἐπάγγελμα ἢ ἐκκλησιαστικὸν λειτουργήμα. Εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἐγγραμμάτους, πρὸ τοῦ 1453, ἡ μὲν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία ἦτο ὑπόθεσις τοῦ οἴκου καὶ τοῦ ἐφημερίου τῶν, ἀλλ' ἡ κλασσικὴ παιδεία ἦτο τοῦλάχιστον ἀσυστηματοποίητος ἢ τόση μόνον ὅσην προσεπόρισεν αὐτοῖς ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῶν ἀγωγή καὶ ἡ λατρευτικὴ τῶν ἐμπειρία. Ἡ δὲ κατάρτισις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν ἦτο δι' ὅλους ἀναγκαία, Φράγκους καὶ ἔντοπίους, τόσον ὅσον θὰ ἐπῆρκει εἰς τὰς διοικητικὰς τῶν ἢ ἐμπορικὰς συναλλαγὰς καὶ ἀνάγκας.

Τὸ ἐὰν οἱ ἐξ Ἰταλίας ἀποστελλόμενοι λειτουργοὶ (ὑπῆρχον ἀξιώματα ἐν Κρήτῃ τὰ ὅποια ποτὲ δὲν ἐδίδοντο εἰς ἐπιτοπίους φεουδάρχας), συναγελαζόμενοι μετὰ τῶν λατινομαθῶν ἔντοπιων φεουδαρχῶν (βυζαντινῆς ἢ ἰταλικῆς προελεύσεως) ἠσχολοῦντο χάριν παιδιᾶς, τέρψεως ἢ σκοπιμότητός τινος, εἰς τὴν συγγραφὴν ποιημάτων τινῶν καὶ ρητορικῶν λόγων λατινιστί ἢ ἰταλιστί, καὶ πρὸς τοῦτο συνεπῆγγυον ἰδιωτικὰς λέσχας, μὴ ἀνεγνωρισμένας ὑπὸ τοῦ κράτους, τὰς ὁποίας ἀπεκάλουν «Ἀκαδημία» (Academie) καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀπήγγελλον τὰ ἔργα τῶν, συναγωνιζόμενοι, τοῦτο οὐδὲν ὀλίγον σημαίνει ὅτι αὐτοὶ ἀντεπροσώπευον τὴν παιδείαν ἢ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς Κρήτης, συνεχιζομένην ἀπὸ τοὺς θρησκευτικοὺς τῆς ταγοῦς καὶ τοὺς ἀγράτας τῆς (δημοτικῆς μοῦσας). Οὐδὲ ἔχουν καμμίαν οἱ ὡς ἀνω διανοηταὶ φεουδάρχει βαρῦτητα ἐναντι τῶν μετ' αὐτοὺς ἢ παραλλήλως πρὸς αὐτοὺς λογίων Ἑλλήνων φεουδαρχῶν, τῶν γραψάντων εἰς κρητικὸν ἰδίωμα (Β. Κορνάρος, Χορτάτζης κλπ.). Ταῦτα παρεκβητικῶς.

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΣΕΩΝ

Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν πλευρὰν τῆς παιδείας, τὴν συντηρουμένην διὰ τῶν θρησκευτικῶν ἰδίᾳ κέντρων τῆς Κρήτης, ὀφείλω ἐξ ἀρχῆς νὰ εἶπω ὅτι ἡ δυναστεύουσα κυρίαρχος Ἐνετία οὔτε ἐνεθάρρυνεν οὔτε ἀπηγόρευσε τὴν ἀσκήσιν ὑπ' αὐτῆς παιδείας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐνίσχυσέ ποτε

κείμενα Πατέρων, Ἀντιρρητικῶν κλπ. καὶ νὰ τὰ ἐννοοῦν. Ἡ δὲ θητεία εἰς τὰ μοναστήρια ἀνδρῶν λογιωτάτων οἷος ὁ Βυζάντιος Ἰωσήφ Βρυένιος, πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ οἱ σύγχρονοὶ τοῦ Κρήτες λόγιοι ἐκκλησιαστικοί, οἱ διάλογοι τῶν πρὸς τοὺς Λατίνους, αἱ ἀντιρρήσεις τῶν κατὰ τῆς διδασκαλίας πλατωνιστῶν οἷος ὁ Δημ. Κυδωνῆς πρῶτον, εἶτα ὁ Πλήθων, ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ μὴ παραμελοῦν τὴν ἐξωθεν, τὴν οὐραθεν λεγομένην παιδείαν.

Ἀξιολογώτατον κέντρον τῆς τῆς τοιαύτης παιδεύσεως ὑπῆρξεν ἡ ἐν Χάνδακι μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ὀνόματι μὲν μετόχιον τοῦ Σινᾶ, πράγματι δὲ τροφεῖον αὐτοῦ ὑλικὸν καὶ πνευματικόν, δοθέντας ὅτι ἐκ Κρήτης ἕσον οὐδαμῶθεν ἄλλοθεν ἐφωδιάζετο ἡ τοῦ Σινᾶ μονή, καὶ ἐκεῖ ἐστέλλοντο πρὸς ἄσκησιν προσωρινὴν οἱ μέλλοντες νὰ δράσουν εἰς Κρήτην Σιναιῖται. Ἡ δὲ δράσις τῶν Κρητῶν Σιναιῖτῶν ἐν Κρήτῃ (καθὼς καὶ ἐξω τῆς Κρήτης) ἠύναετο τὰ μέγιστα ὑπὸ τῆς Ἑνετίας, ὡς καὶ πολλῶν Χριστιανικῶν ἡγεμονιῶν, διότι τὸ Σινᾶ ὑπῆρξε τὸ μέγα παρατηρητήριον, τόσον μόνον λέγω, ὅθεν ἠδύναντο αἱ Εὐρωπαϊκαὶ Δυνάμεις νὰ παρακολουθοῦν τὰ κατὰ τὴν Μέσην Ἀνατολήν, τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὰς ἐγγύς αὐτῶν περιοχάς.

Εἶχον λοιπὸν τὸ προνόμιον οἱ ἐν Χάνδακι Σιναιῖται νὰ διδάσκουν δημοσίᾳ, δηλαδὴ νὰ κηρύττουν ἑλληνιστὶ ὀρθοδόξως. Οὐδέποτε συμβιβασθέντες πρὸς τοὺς οὐνίτας, ἀλλὰ καὶ μὴ ἐγείροντες δογματικὰ ζητήματα, προκαλοῦντα πονοκεφάλους εἰς τοὺς ἐντοπίους πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς φραγκάρχοντας, διατηροῦντες ἀμειψὸν σχέσιν πρὸς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, στοιχειῶδες σχολεῖον, ἰδίαν βιβλιοθήκην, ὑλικά μέσα ἄφθονα (ὅταν προσκαιρῶς δὲν ἀφῆροῦντο, ὅποτε, τὰ διεξεδίκουν πεισιμόνως ἐπικαλούμενοι τὰ προνόμιά των). Ταξιδεύοντες ἀνεμποδίστως, πολύγλωσσοι οἱ πλεῖστοι, ἠδύναντο νὰ κηρύττουν πίστιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὴν Ἑνετίαν, διατηροῦντες ἀγεφύρωτον τὴν πρὸς τοὺς Τούρκους ἐχθραν, ὑπαβόσκουσαν ὁμως. Ἐκ τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν ἢ ἐξῆλθον ἢ ἐδιδάχθησαν καὶ παρεδειγματίσθησαν Ματθαῖος ὁ ρήτωρ, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Ἰωάσαφ ὁ Λαχνῆς, καὶ τελευταῖος χρονικῶς Μελέτιος ὁ Βλαστός, σπουδαῖος λόγιος. Διὰ τινὰς ἐξ αὐτῶν γνωρίζομεν πότε καὶ ἐπὶ πόσον χρόνον ἠσκήθησαν εἰς τὸ Σινᾶ κατὰ τὴν νεότητά των. Ἐκεῖ ἡ βιβλιοθήκη ἦτο πλουσιωτέρα, αἱ εὐκαιρίαι πρὸς μόνωσιν περισσώτεραι καὶ ἡ ἐλευθερία μεγαλυτέρα. Ποία ἦτο ἡ διδασκαλία εἰς τὸ Σινᾶ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, πάντως τὰ ἐκεῖ μαθήματα ἦσαν ἀνώτερα τῶν τοῦ Χάνδακος (Ἁγ. Αἰκατερίνης). Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ παραρᾶται. Ἐπίσης ὅτι

ἐκεῖ ἠδύναντο νὰ ἐκμάθουν τὴν Συριακὴν καὶ τὴν Ἀραβικὴν, λόγῳ συνυπάρξεως μοναστῶν ἐξ Ἀραβικῶν χωρῶν.

Σύνδεσιν τῶρα μεταξύ Μουσούρου, Πλουσιαδηνοῦ, Ἀρσενίου Ἀποστόλη καὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἡσαΐα, Πισάνου, Ματθαίου τοῦ Ρήτορος, Μαξιμου Μαργουνίου κλπ. δὲν δύναται νὰ νοήσῃ τις εἰμὴ ἐξ ἀντιθέτου: Ἡ ὑπαρξίς τῶσων θύνηται ἱεραρχῶν λογίων καὶ διδασκάλων οὐνιτίων, δὲν ἠδύνατο παρά νὰ παρακινήσῃ τοὺς Ὀρθοδόξους εἰς τὸ νὰ ὑψώσουν καὶ τὸ ἴδιον αὐτῶν ἐπίπεδον. Τοῦτο ἐξήγει τὴν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὑπαρξίαν ἐν Κρήτῃ πολυαριθμῶν ἡγουμένων, μοναχῶν κ.ἄ. προσώπων ἐννοούντων τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ἢ ἱκανοποιητικῶς γραφόντων αὐτήν. Ἀπυκορύφωμα δὲ τῆς τιαυτῆς ροπῆς πρὸς συνδυασμὸν τῆς θύραθεν παιδείας πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀποτελεῖ ἡ σύλληψις τοῦ σχεδίου δημιουργίας ἐν Κρήτῃ Παιδευτηρίου ἀνωτέρας κλάσεως πρὸς μύρφωσιν τῶν Κρητῶν. Ὁ τι ὁ Βησσαρίων δὲν ἠθέλησεν, ἔτι ὁ Μιχαὴλ Ἀπυστόλης ἐξήτησεν ἐξ ἰδιωτείας, ἐσχεδίασε Μάξιμος ὁ Μαργουνίως. Ἐφθασε δὲ καὶ Θνήσκων, διὰ τῆς διαθήκης του, νὰ ὑπομνήσῃ τὴν ἐπιδιώξιν του ταύτην, ἄλλως μὲν μὴ δυνάμενος νὰ τὴν ἐνισχύσῃ, κληροδοτῶν ἑμὸς βιβλία διὰ τὸ ἴδρυμα τὸ ὑποῖον ὠνειρεύθη καὶ τὸ ὑποῖον οὔτε προὑπῆρξεν οὔτε ἐπραγματώθη ὕστερον.

Ὡς ἡ κατὰ τὸ 1453 κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων ἔφερεν εἰς Κρήτην βυζαντινοὺς λογίους κοσμικοὺς τε καὶ ἱερομένους, καὶ ἡ μετὰ ἓνα περίπου αἰῶνα πτώσις τοῦ Ναυπλίου (1541) ἔσχε σημαντικὴν ἐπίδρασιν εἰς τε τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς γραφειοκρατίας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (διὰ τῆς μεταφυτεύσεως τῶν Ζαγγιμαλάδων) καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου εἰς τυδλάχιστον λόγιος ὁ πρωτοπαπαῆς Ναυπλίου Νικόλαος Μαλαζῆς (1505; - 1587†) ὁ ὑμνογράφος ἐγκατεστάθη ἐπὶ τι διάστημα. Τοῦτ' αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ Μονεμβασίας, ἐξ ἧς προῆλθον οἱ Κορίνθιοι καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος, τοῦ ἰππίου ἢ οἰκογένεια ἐξῆ εἰς Κυδωνίαν. Ποῖοι ἦσαν οἱ λόγιοι Κρητῆς εἰς τὸ Σινᾶ ἢ τὸν Ἄθω ἢ τὴν Πάτριον ἢ τὴν Βλαχυμπογδανίαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἄλλο θέμα πρὸς ἐξέτασιν. Ἐξ ἄλλου ἢ ναυτικῆ ἰδέας ἐν Κρήτῃ πρὸς Ἑνετῶν διήρχετο διὰ Ζακύνθου, μετὰ τῆς ἰππίας (καὶ τῶν ἄλλων Ἰονίων νήσων) ἀνέπτυξαν πολιτιστικὰς σχέσεις οἱ ἀναπλέοντες πρὸς Ἀδριαν Κρητῆς. Ἐκεῖθεν ὁ διδάσκαλος Ἐλισαβουίλλης κ.ἄ.

Ἡ Κρητικὴ παροικία Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα φαίνεται σημαντικὴ. Μὴ λησμονῶμεν ἔτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν κρητικῶν προϊόντων (ἔλαιον, σάπων, σταφίδες, χυμοὶ κλπ.) διετίθεντο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς ἐνετοκρατίας εἰς Κωνσταντινούπολιν,

καὶ ὅτι ἡ τουρκικὴ ἀγορὰ ἐγνώριζεν ὅσον ὀλίγοι τὴν μεγαλόνησον. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι Κρήτες ἱερωμένοι ὡς οἱ ἀδελφοὶ Ματθαῖος ὁ ῥήτωρ καὶ ὕμνογράφος καὶ ὁ ἀπὸ Βεραΐας μητροπ. Θεσσαλονίκης Μητροφάνης ἐξεκίνησαν ἀπὸ θρακικὰ μοναστήρια καὶ ἐσήμαναν πολὺ κατὰ τὴν πατριαρχεῖαν Ἱερεμίου τοῦ Τρανοῦ, τοῦ ὁποῖου διδάσκαλος ὑπῆρξεν ὁ Ματθαῖος. Κρῆς ὁμοίως ἦτο καὶ ὁ τοῦ Ματθαίου τούτου διδάσκαλος Τορνόβου Ἀρσένιος. Ὁ ἐξ Ἀποκορώνου ἱερομόναχος Ἰλαρίων Γραδενίγος μεταφέρει ἐκ Κυδωνίας τὴν δρᾶσιν τοῦ ὡς διδασκάλου εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἐκλέγεται μητροπολίτης Ἱρακλείας καὶ ἐκεῖ ἀποθνήσκει (1616). Ὁ προκάτοχός του Διονύσιος, στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ τε Ἱερεμίου Β' καὶ τοῦ Πηγαῖ κ.ἀ. Κρητῶν, ἦτο πιθανώτατα καὶ αὐτὸς Κρῆς, ἴσως δὲ καὶ ὁ Μονεμβασιάς Ἰερόθεος. Ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως θ' ἀναδειχθῆ ὁ λόγιος (πεπααιδευμένος εἰς Ἰταλίαν μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Νεοφύτου, πρώτου ἐπὶ τουρκοκρατίας μητροπ. Κρήτης) καὶ εὐγενῆς Κρῆς ὁ Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιος Πατελλάρος, προσκαιρῶς ἀνελθὼν εἰς τὸν οἰκουμένικόν Ὄρόνον. Λόγιοι ἐκτὸς τῆς Κρήτης ἦσαν καὶ ἄλλοι ὡς οἱ κατόπιν πατριαρχαὶ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης καὶ Νικηφόρος (Νικόλαος) Κλαροτζάνε, ὁ Χίου Ἰππόλυτος καὶ ἄλλοι περὶ ὧν ἄλλοτε καὶ ἀλλαχοῦ ἀνεκοίνωσα καὶ ἔγραψα.

Τῶν προσωπικότητων τούτων καὶ ἄλλων πολλῶν ἐπελήφθη καὶ ἄλλων καὶ ἡ ἰδική μου ἔρευνα κατὰ τοὺς χρόνους μας, ὅσον τοῦτο ἐπετρέπετο νὰ γίνη, διὰ νὰ ἀποφεύγωνται ἀφ' ἑνὸς αἱ ἐπαναλήψεις εἰκοτολογιῶν καὶ ἀνακριβειῶν τοῦ παρελθόντος καὶ διὰ νὰ χυθῆ νέον φῶς ἐξ ἐλληνικῶν ἰδίᾳ πηγῶν. Παραλλήλως πολλὰ ἐφωτίσθησαν τελευταίως ἐκ τῆς ἐρεύνης ἐνετικῶν κ.ἀ. Ἰταλικῶν ἀρχείων, εἴτε σχετικὰ πρὸς τὰς σπουδὰς Κρητῶν εἰς τὰ ἐκεῖ πανεπιστήμια καὶ εἰς κολλέγια (οἷα τὸ ἐν Ρώμῃ Γυμνάσιον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, τὸ ἐν Παδοῦῃ Κοιττουμιανόν, τὸ ἐν Ἑνετίᾳ Φλαγγινιανόν) εἴτε εἰς τοὺς διατελέσαντας ἐφημερίους, ψάλτας, ἀρχιερεῖς, διορθωτὰς βιβλίων, κωδικογράφους, καλλιτέχνας κλπ. ἐκκλησιαστικοὺς ἰδίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Ἑνετίας (Κ. Δ. Μέρτζιος, Μ. Ἴω. Μανούσκακας, καὶ οἱ ἐρευνηταὶ τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Ἑνετίας, Ζ. Τσιρπανλῆς, ζεῦγος Γ. Πλουμίδη κ.ἀ.).

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω, ὅτι αἱ ἐγγραφαὶ κ.ἀ. εἰδήσεις εἰς τὰ Ἰταλικά πανεπιστήμια τῶν ἐκεῖ σπουδασάντων Κρητῶν δὲν βοηθοῦν πάντοτε (καὶ ἐνεκεν μὴ διατηρήσεως τῶν ἀρχείων πλήρων) εἰς τὴν ἐξακριβώσιν τῶν ἀναμφισβητήτων σπουδῶν πολλῶν λογίων

Κρητῶν Ιερωθέντων μετὰ ταῦτα καὶ γνωστῶν μόνον ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν των ὀνομάτων καὶ ἀξιομάτων.

Αἱ παλαιαὶ πληροφορίες δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε προσεκτικαί, κάποτε δὲ οὐδὲ ἀξιόπιστοι (Νικ. Παπαδόπουλος Κομνηνός, ὁ γράψας τὴν ἱστορίαν τοῦ Γυμνασίου Παταβίου), μετεφέροντο δ' ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ἀνεξέλεγκτοι, καλῆ τῇ πίστει. Ἐλάχιστα, ἀλλ' ἀσφαλῆ ἦσα γράφει ὁ Ιατρός Κοινστ. Ζερβός πρὸς τὸν ἐν Ὑβίγγῃ Μαρτῖνον Κρούσιον, διασώσαντα ταῦτα εἰς τὴν Τιμωγραφία (1584), ἔπου ἄλλως τε ἔχουν δημοσιευθῆ καὶ Κρητῶν καὶ πρὸς Κρήτας τῆς ἐξεταζομένης ἐποχῆς κείμενα.

Τύχη ἀγαθῆ ἐκ τῆς ἀνασυνθέσεως τοῦ λαυθάνοντος κώδικος ΜΠΤ 240 (463), τὴν ἴποιαν ἄλλοῦ ἐπεχείρησα, δυνάμεθα καὶ κείμενα νὰ ἔχωμεν καὶ τὴν φοιτητικὴν πρὸς διαφόρους ἡμετέρους καὶ ξένους ἀλληλογραφίαν τοῦ ἐν Ἰνετία καὶ Παδοῦῃ τότε Κωνσταντίνου Λουκάρειος (1589-1591). Ἰκανὰ ἐκ τῶν κειμένων τούτων δημοσιευόμενα φωτίζουν μαρφὰς καὶ καταστάσεις, μᾶς γνωρίζουν τοὺς διδασκάλους τοῦ Μαργούνου καὶ τοῦ Λουκάρειος καὶ τοὺς οἰκείους καὶ μαθητὰς τοῦ πρώτου (Μαξίμου Κυθήρων), ἐννοῶ τοὺς Κρήτας.

Ὅτι ἐδιδάσκοντο ἐν Κρήτῃ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, δηλονότι ἡ ἔξοθεν παιδεία, πρὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν, δι' ἕλω τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀποδεικνύει ἐνδελεχῆς ἔρευνα τοῦ βίου δεκάδων λογίων ἱερωμένων Κρητῶν καὶ αὐτῶν τῶν τριῶν μεγάλων ἱεραρχῶν τοῦ αἰῶνος Μ. Μαργούνου, Μελετίου Πηγᾶ καὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρειος, τῶν ἴποιων ἀπικαλύπτονται καὶ οἱ ἐπιτόπιμοι διδασκαλοὶ καὶ αἱ σπουδαί. Ὅτι δ' οὗτοι πάντες ἢ ἦσαν Σιναῖται εἴτε ἐσπούδασαν ὑπὸ Σιναίτας καὶ δὴ ὑπὸ τὸν Μελέτιον Βλαστόν, ὑπῆρξε παλαιᾶς ἀμηχανίας εὖρημα, ἠφαιδύμενον εἰς τὴν ἔλλειψιν δυνατότητος ἐρέυνας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐξ ἄλλου εἰς τὴν εὐκαλίαν τῶν μελετητῶν καὶ ἐρασιτεχνῶν νὰ ἐπαναλαμβάνουν ἢ τι εἶπον οἱ πρὸ αὐτῶν, χωρὶς κριτικὴν βάσανον.

Ἐδύτυχῶς σήμερον τὰ ἐπιστολάρια τῶν τριῶν ὡς ἄνω λογίων ἱεραρχῶν, κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῶν μέρος (καλῶς ἢ μετρίως) ἐκδεδομένα, παρέχουν ἡμῖν οὐ μόνον τὰ ὀνόματα πολλῶν δεκάδων συγγράμνων των λαϊκῶν καὶ κληρικῶν (ἐν οἷς πλεῖστοι Κρήτες) ἀλλὰ καὶ κείμενα τῶν μετ' οὗς οὗτοι ἀλληλογραφεῖν καὶ πολυποικίλας εἰδήσεις. Ἐκ τούτων π.χ. σαφῶς δείκνυται ὅτι ὁ Μαργούνιος ἐμαθήτευσε παρὰ τῇ Ἰουλίᾳ Λαχρῇ, διδάσκοντι Ἀριστοφάνην ἐν Χάνδακι, ὁ Κωνσταντῖνος Λουκάρειος παρὰ τῷ σοφωτάτῳ Νικολάῳ (Νικηφόρῳ Ροδίῳ), ὁ δὲ Πηγῆς καίτοι ἀλληλογραφεῖ ἐπὶ ἔτη μετὸν Ρεθύμιον Μελέτιον Βλαστόν οὐδέποτε οὔτε

λέγει ούτε σεβάζει αὐτὸν ὡς διδάσκαλόν του. Ὁμοίως ἐξάγεται ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἡγουμένων, διδασκάλων (ιεροκηρύκων) καὶ πατριαρχικῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ γεννήσεως τοῦ Μάργουινου ἕως θανάτου τοῦ Λουκάρεως (1549-1638) εἶχον σπουδάσει εἰς Ἰταλίαν καὶ ἐκεῖ εἶχον εὐρύνει τὰς ἀνθρωπιστικὰς καὶ τὰς θεολογικὰς τῶν γνώσεις, παραμεινάντες ἐν τούτοις ὁρθόδοξοι καὶ ὕμνιουμένοι ἀνάστασιν τοῦ Γένους.

Ἡ κατάρριψις τῆς πλάνης περὶ ἐκπαιδευτικοῦ μονοπωλείου τῶν Συναϊτῶν ἐν Κρήτῃ καὶ τοῦ πανδιδασκάλου Μελετίου Βλαστοῦ οὐδόλως σημαίνει ὅτι ὑποτιμᾶται ἢ ἐν Χάνδακι παιδεῖα, διότι ὁ μὲν Βλαστὸς ἔδρασεν ἐκεῖ, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἐντόπιος, οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν λογίων ἱερωμένων, ὁ Ἰω. Ἀρμάκης, ὁ Ν. Ρύδιος, ὁ Ἰωάσαφ Λαχνῆς ἢ Δορυκανός, οἱ Μιυρζῆνοι ἦσαν ἐκ τῆς περιφέρειας τοῦ Χάνδακος. Ἀλλὰ δίκαιον εἶναι γ' ἀποδοθῆναι ἐκάστῳ τὸ ἀνῆκον αὐτῷ καὶ νὰ διευρυνθῆ ἡ λογιότης ἢ περιορισθεῖσα μέχρι σήμερον εἰς στενότερα ὅρια. Εἴθε δὲ καὶ νὰ ἡδυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἀκριβεστέραν εἰκόνα τῶν κρητικῶν μονῶν κατὰ τὸ β' ἡμῶν τοῦ 16ου αἰῶνος, ὥστε νὰ βοηθήσωμεν εἰς τὴν κατάληψιν τῆς εὐρυτέρας ἀποστολῆς τῶν ἐν αὐταῖς ἡγουμενευόντων ἢ ἀσκουμένων λογίων.

ΠΙ

ΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

ἐν Κρήτῃ κωδικογράφοι καὶ βιβλίων συλλέκται

1

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΔΑΤΟΣ

πρωτόπαπας Κυδωνίας

Ἰσχυρὸς καὶ ὡς Νικόλαος πρωτοεργεὺς Κυδωνίας γνωστὸς ἢ πρωτο-
θύτης Χανίων καὶ ἐκ α') τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μ. Ἀποστόλη¹, β')
ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βατραχομουμαχίας 22 Ἀπριλίου 1480² καὶ γ') ἐξ
ἄλλων πηγῶν μεταξὺ τοῦ 1464 καὶ 1475. Περὶ Καβαδάτων Χανίων ἐχο-
μεν εἰδήσεις τινάς: Μανόλης Καβαδάτος τοῦ 1536 καὶ Γιάννης Καβα-
δάτος³.

2

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΑΓΓΑΜΥΓΓΙΝΟΣ ΚΡΗΤΣ (1444 - 1485)

μαθητὴς τοῦ Μεγαλῆ Ἀποστόλη⁴

Ἐξεργασθῆναι νὰ κατοικήῃ εἰς Νάνδακα 1469-1482· ἀπὸ τοῦ 1482
κέξ. ἐν Ἰταλίᾳ (κατόπιν ρήξεώς τινι πρὸς τὴν διδασκαλίαν)⁵, ἔπειτα στρε-

1. H. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Paris 1839, σσ. 31-37.

2. E. Legrand, *BH de XV et XVI s.* I, 1885, σ. 6. Ἰδέτε με Κρητ. Χρον. 11, 1957, σ. 32, καὶ *Κρητολογία* IV, 1977, σσ. 46-47: *ἀθήνας ἐμοῦ Λαο-
νίκου Κρητὸς καὶ πρωτοθύτου Κυδωνίας*.

3. Γ. Πλουμίδης, *Κρητ. Χρον.* 25, 1973, σσ. 312 καὶ 314.

4. Ἰδ. περὶ αὐτοῦ H. Noiret, *Lettres inédites...*, σσ. 29-30, E. Legrand, *BH XV et XVI s.*, τ. I, 1885, σ. LXVII (ἐπιστολὴ τοῦ Μεγ. Ἀποστόλη πρὸς τὸν Ἐμμ. Ἀ), τ. II, 1885, σ. 258, σημ. καὶ E. Gamillschek - D. Mar-
fifiger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, I A, Wien 1983, σ. 76, ἀρ. 112.

5. α Μεγαλῆ Ἀποστόλου τοῦ Βοζαντινοῦ λόγος κατὰ Ἑμμανουηλῆν· με-
ρωτάτου αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητὸς Ἀτραμυττινοῦ, τοῦ δὲ Ἑλλαντοῦ... Ἐξε-
δόθη Λουκίῳ ἐν Κρήτῃ Χάνδακῳ (ἀποσπασματικῶς παρὰ Noiret, *Lettres
inédites...*, σσ. 454-464).

τιζεται πρὸς διασήμους λογίους καὶ ἀνθρωπιστάς, ἀποδησκει δὲ νέος ἔτι ἐν Ραβία (1485). ἤρχισε τὰς σπουδὰς του νεώτατος καὶ ταχέως κατέστη ἱκανὸς βιβλιογράφος. Εἰς τὸν κώδ. Vat. Pal. 115 (Ἀριστοτέλης) ἐσημείωσεν ἑαυτὸν: Ἐμμανουήλ Ἀτραμυτινὸς, Κρής τὸ γένος, φιλόλογος τὸν τρόπον καὶς ἐξέγραφε! Ἀπὸ κοινοῦ δὲ μετὰ τοῦ διδασκάλου του ἀντέγραψε τὸν κώδ. Par. gr. 3044 (Colbert 4923), Σύμμικτα, μόνος δὲ τοῦ Φιλοστράτου τὰς εἰκόνας ἐν κώδ. Par. gr. 1761 (Coll. 4914). Ἄλλ' αἱ στεναὶ σχέσεις διδασκάλου καὶ μαθητοῦ, ἄγνωστον διαστῖ, ἐξετραχύνθησαν καὶ ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης περιέλουσε τὸν νεαρὸν Ἀτραμυτινὸν δι' ἀκατονομάστων χαρακτηρισμῶν, κατηγοριῶν καὶ χυδαιοτάτων ὕβρεων, αἵτινες ἀντανακλοῦν εἰς τὴν ἰδίαν τοῦ Μιχαήλ πικρότητα. Ἐν Κρήτῃ πάντως οὗτοι συνεργασθέντες μετὰ τοῦ Ἀριστοβούλου Ἀποστόλη ἀντέγραψαν τοὺς κώδικας Vat. Pal. 139 καὶ 149. Ἐξέγραψεν ὁ Ἀτραμυτινὸς καὶ Μάρκον Εὐγενικὸν (Oxon. Holkh. 25, 51).

Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀποστόλη, ὁ Ἐμμανουήλ Ἀτραμυτινὸς ἦτο συλλέκτης, πωλῶν (προϊόντα;) καὶ ἀντὶ χρημάτων δεχόμενος χειρόγραφα (Legend BH, XV et XVI s., II, 1885, σσ. 258-259, Noiret, Lettres inédites, σ. 160): βιβλιδίων τινῶν τὸ δόστηρον ἐφελκόμενον ἢ ἔστιν ὅτε καὶ ἡμιοβόλου ἢ τριωβόλου... ἀγγυρολογεῖ καὶ ὀβολολογεῖ ὅθεν οὐκ ἄξιον φάναι ἐν βιβλίον ἵνα τούτων ἀνήσηται (κακοσῆθης ὑπαινιγμὸς περὶ τοῦ ἀνδρισμοῦ του)!

3

ΜΙΧΑΗΛ ΛΥΓΓΙΖΟΣ (ΛΥΓΓΕΥΣ)

ἐκ Κυδωνίας δρῶν ἐν Ρεθύμνῳ

Βιβλιογραφία: Noiret, Lettres inédites..., σ. 37. Καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη ὑπ' ἀρ. 51, 100, 101, 102 καὶ 118(;) ἀπευθύνονται πρὸς αὐτόν. Vogel-Gardthausen, Die griechischen Schreiber..., σ. 315. Χρ. Πατρινέλη, Ἑλληνας κωδικογράφοι..., σ. 95. J. Wiesner-U. Victor, Griechische Schreiber..., σ. 59. P. Canart, Scribes grecs..., σ. 64 (14 Κώδικες). E. Gamillscheg-D. Harlfinger, Repertorium I A, σσ. 151-153, ἀρ. 282. Β. Λαοόρδα, Ὁ κωδικογράφος Μιχαήλ Λυγγίος ἢ τοῦ Λυγγέως, Κρητ. Χρον. 4, 1950, σσ. 240-245.

Αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις ἀρχονται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1462. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη, ἔζη δὲ ἐν Ρεθύμνῳ πιθανῶς ἐκ τῆς ἀντιγραφῆς χειρογράφων. Ἐν Χάνδακι μαρτυρεῖται ἀπὸ τῆς 27ης Μαρ-

τίου 1464. Ἀντέγραψε κλασσικούς συγγραφείς: Ἀριστοτέλη, Ἀριστοφάνη, Αἰσχίνην, Θουκυδίδην, Δημοσθένη, Ξενοφῶντα, Ὀμηρῶν, Θέογνιν, ἀλλὰ καὶ Ὀριγένη, Περφόριον (ἐν «Γόρτυνι» 1464/5), Ἰω. Χρυσόστομον, Συνέσιον, Αἰβάνιον, Πτολεμαῖον, Μιχαὴλ Ψελλόν, Γρηγόριον Πάρδον, Μοσχόπουλον, Φιλόπρονον, Ἰω. Ἀργυροπίπυλον, Σχολιαστὰς κ.ά. πολλά.

Ἐκ τῶν κωδίκων τοὺς ἑποιοὺς ἐξέγραψεν ἐν Κρήτῃ εἶναι γνωστοὶ οἱ ἐξῆς: Cambridge Trinity Coll. 459 (RJ-42): Ἀριστοφάνης, ἔτους 1475 (Ρέθυμνον). Dublin Trinity Coll. 231: «Μιχαὴλ τοῦ Λυγίζου ἐξήγησις κατὰ πλάτος εἰς τὸν Θουκυδίδην κατὰ λέξιν καὶ κατὰ νοῦν, παρακληθέντος παρὰ τοῦ ἐντίμου κυρίου Γεωργίου τοῦ Πατριάρχου. Vat. Heb. 117 (Ξενοφῶν), Lond. Arund. 545 (Θουκυδίδης).

Περὶ τοῦ Λυγίζου πληροφορεῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἐμμ. Ἀτραμυττινόν, ἔτι ταξιδεύων φθάνει εἰς Ρέθυμνον ἕπου συναντῆ τὸν Μιχ. Λυγίζον καὶ μετ' ἁπονοῦν λόγους ἐνέτυχον τοῦ Ἐγένου [Μάρκου τοῦ Ἐδγεν.] καὶ μοναχία τοῦ [Γεωργίου] Γενναδίου. Ἰτα δὲ γνῶς ὅτι σου κήδομαι, πέμπω σοι τούτους ἀναιργῶναι καὶ μετελθεῖν (Legrand, BH II, 1885, σ. 259).

4

ΔΑΦΝΙΣ ΚΥΡΡΙΝΟΣ
(LAURO QUIRINO)

Τὸν ἐλληνιστὴ ἐκφέροντα τὸ ὄνομά του εὐγενῆ Ἑνετῖν Lauro Quirino ἔσγεν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μαθητὴν καὶ ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῶν φαίνεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νέου διὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ χειρόγραφα.

5

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΕΡΙΕΥΣΤ (1450; - 1501)

Ἐν Χάνδακι, ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη, συνεργάτης καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀριστοβούλου. Κακῶς διεκρίθησαν δὲν Ἐρηγοροπού-

1. E. Legrand, BH de XV et XVI s. II, 1885, σσ. 261-303; *Compendium des Gregoriopoules* (Ἐισαγωγή 261-265. 1 Ἐπιστολὴ Γεωργίου 267-270. 2-9: Ἐπιστολαὶ Γεωργίου, σσ. 268-275. — *Μικρολόγιον* 1-15, σσ. 275-296. 10-15: Ἐπιστολαὶ Γ. Καραντηνοῦ πρὸς Ἰωάννην 1-2, σσ. 295-296, διαφόρων 296-303). Μ. Ἰ. Μανούσκακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Ἐρηγοροπούλων χειρολο-

λοι υπό τοῦ Legrand ὑπὸ τὸ ὄνομα Γεώργιος, πάππος καὶ ἐγγονός¹. Υἱός του ὁ Ἰωάννης Γρηγοροπούλος (ἐν Ἑνετίᾳ παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἄλδου) καὶ ὁ εἰς Κάρπαθον ἐξορισθεὶς Μανουὴλ Γρηγοροπούλος (ἐνεκα φόνου) οὗς καὶ βλέπε. Ἀντιγράφει ἀπὸ τοῦ 1465, ὡς ἐκ τῶν ἐξῆς κωδικῶν δεῖκνυται:

α') Σιναϊτικοῦ 1554: *Εἰς αὐξή' ἐν μηνὶ μαρτίῳ εἰς τὴν κδ' (24.3. 1465) ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου τοῦ Γρηγοροπούλου διὰ ἐξῆδου τοῦ ὁσιωτάτου πατρὸς ἡμῶν καὶ οἰκονόμου τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης (τῶν Σιναϊτῶν Χάνδακος) κὴρ Ἀθανασίου μοναχοῦ (B e n e ð o n i c, Catal. codd. Sinai III, 1967, σ. 68. Τὸ χειρόγραφο τοῦτο καθηλώθη εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Σινᾶ ὑπὸ Μακαρίου ἱερομονάχου, ἀντεγράφη δ' ἐν Χάνδακι).*

β') Mutinensis gr. 118 (Πορφύρου εἰς Ἀριστοτέλη), ἐν φ. 221^ρ: *ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος ἐν ἔτει ς' λγ' (=6990=1482) ἐν μηνὶ Ματίῳ ια'. Διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἱερέως γεωρ(γίου) τοῦ γρηγοροπούλ(ου).*

γ') Parisinus gr. 2728, φ. 98^ν: *Γεώργιος ὁ καὶ ἱερεὺς τοῦ Γρηγοροπούλου καὶ ταύτην τὴν βίβλον ἐν Κρήτῃ ἐξέγραφα. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Γεωργίου θύτου πάπος τοῦ Γρηγοροπούλου (L e g r a n d II, σ. 263).*

δ') Parisinus gr. 1805 (ὡς ἐν φ. 12 ἀναγινώσκεται, ἀνῆκεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην Μ. Μαμουναῖ: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ εὐτελοῦς ἱερέως Γεωργίου τοῦ Γρηγοροπούλου, θεοῦ διδόντος. (L e g r a n d, αὐτόθι).*

ε') Scorialensis gr. Σ-II-16. Ἐν τέλει: *Τέλος ἔλαβεν αὕτη ἐξ ἐμοῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Γρηγοροπούλου, Miller, Catalogus, σ. 91, L e g r a n d, ἐνθ' ἄνωτ.*

ς') Scorialensis gr. Φ-II-17 (214) ἀχρόνιστος: *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, A n d r é s, II, σσ. 44-45, ἀρ. 214.*

ζ') Monacensis 552 (Ἀπομνημονεύματα ἐκ διαφόρων ποιητῶν καὶ ρητόρων...), ἐν φ. 129^ρ: *ἔτει ς' λπδ' (=1476) αὐγούστου ιθ' ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου τοῦ Γρηγοροπούλου τάχα καὶ ἱερέως. Ἐλένης Κακουλίδη - Πάνου, Δύο νέοι κώδι-*

γομένη (1493-1501), ΕΜΑΑ 6, 1956, σσ. 156-209. — Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τῶν Μ. Μουσοῦρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως, ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα - Χ. Γ. Πατρινέλη, αὐτόθι 10, 1960, σσ. 163-201.

1. Μ. Ἰ. Μανούσακας, ΕΜΑΑ 6, σ. 162, σημ. 1.

κες τῶν Κρητικῶν βιβλιογράφων Γεωργίου καὶ Μανουὴλ - Μανούσου Γρηγοροπούλου, Ἑλληνικά 21, 1969, σσ. 178-179 (= τ ἤ ς α ὕ τ ἤ ς), Νεοελληνικά Μελετήματα, Ἰωάννινα 1982, σ. 203).

Ὁ Γεώργιος περὶ τῆς, λόγῳ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας (;), ἐλαττωθείσης τέχνης τοῦ ἀντιγραφῆος τῶν χειρογράφων γράφει ἐκ Κρήτης πρὸς τὸν υἱὸν του Ἰωάννην διαμένοντα εἰς Ἐνετίαν καὶ ἐκεῖ ἀντιγράφοντα, διὰ νὰ συλλέξῃ τὰ ἀπαιτούμενα ποσὴν διὰ νὰ ἄρῃ τὴν ἐξορίαν τοῦ Μανουὴλ ἀδελφοῦ του (14 Σεπτ. 1499): εἰ δὲ καὶ αὐτόθι μοι ὑπάρχει κέρδος εἰς τὰ γράφειν, γράφον μοι ὅπως εἰσέλθω αὐτοῦ (Υπομνήματα), ὅτι τῶν τῆδε (Candia) οὐδεὶς ἔστιν ὁ γράφων (L. o g r a n d, BH XV-XVI s. II, 1885, σ. 271, ἀρ. ἐπιστολῆς 4). Καί: μετρίως ζῶμεν, ἐπεὶ αἱ τέχναι ἠσθένησαν καὶ μᾶλλον ἢ ἡμετέραν ὄθεν τι οὐκ ἔχω σοι πέμψω, εἰ μὴ τὴν ἡμετέραν εὐχὴν (αὐτόθι, σ. 273, ἐπιστολὴ ἀρ. 7).

6

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΟΥΣΙΑΔΗΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ἄρθρα καὶ μελέται περὶ αὐτοῦ

- I. P e t i t, Joseph de Mèthone, DTC VIII, 1925, στήλαι 1526-1529.
 Σ π. Λ ά μ π ρ ο ς, Ἐπιστολὴ Ἰωσήφ Μεθόνης, ΝΕ 17, 1923, σ. 97.
 G. H o f m a n n S. J., Schriftstellerarbeit für die Kirchengemeinde: Johann Plousiadonos. Orientalia Christiana X, 1954, σσ. 105-111.
 Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η ς, Μιχαὴλ Καλοπρενῆς... ς': Μάρκος Σουλωναράκης - Ἰωσήφ Πλουσιαδηνός (Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, 1965, σσ. 26-32).
 Μ. Γ. Μ α ν ο ὄ σ α κ α ς, Ἐργάζομαι ἐπιστολὴ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος, Κρητ. Χρον. 11, 1957, σσ. 302-307.
 Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Ἀρχιερεῖς Μεθόνης Κορένης καὶ Μονεμβασίας, γύρω στὰ 1500, Ἡελοποννησιακά 3-4, 1958-1959, σσ. 35-147. Περὶ Πλουσιαδηνοῦ (1429-1500) ἐπιστολῶν Μεθόνης (1492-1500) σσ. 97-100, καὶ (ἔγγραφα) σσ. 126-137.
 Τ ο ὕ α ὀ τ ο ὕ, Recherches sur la vie de Jean Plousiadéanos (Joseph de Méthone) (1492-1500) ἐν RÈB 17, 1959, σσ. 28-54 (βασικὴ μελέτη).
 Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, Τὸ κληροδοτήμα τοῦ καρδ. Πησακρίωνος..., Θεσσαλονίκη 1967, ἔγγραφα ΙΔ' I-III, ΙΕ' II, ΙΣ', ἐν σσ. 262-267.
 Τ ο ὕ α ὀ τ ο ὕ, Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνός καὶ ἡ συνάπτικὴ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλῆ στὸ Χάνδακα, Θεσσαλονίκη 3, 1964, σσ. 1-26.
 Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται Κρήτης..., Κρητολογία 4, 1977, σσ. 42-43.

II. Τὰ τύποις ἐκδεδωμένα ἔργα τοῦ Πλουσιαδηνοῦ

α') Θεολογικά ἀναφερόμενα κυρίως εἰς τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, εἰς τὴν ἐν Φλωρεντία σύνοδον, κατὰ τοῦ ἀγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἢ περὶ νηστείας ἐν *Migne*, PG 159, 957-1394 (ἐν στ. 937-960: *Notitia*). — Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος, Κρητ. Χρον. 11, 1957, σσ. 302-307. — Ἄλλη κατὰ σχισματικῶν Κρητῶν, Β. Λαοῦρδης, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σσ. 252-262. — Ἄλλη περὶ ἀγάπης, Μ. Μανούσακας, Κρητ. Χρον. II, 1957, σσ. 302-307. — Εὐχή εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, G. H. Otmann, OCP 10, 1944, σσ. 106-111.

β') Ἑμμετρα καὶ Ὑμνογραφικά: «Κανὼν εἰς τὸν ἄγιον Θωμᾶν Ἀκουῖνον (= Ἀκινάτην), R. Cantarella, Archivium Fratrum Praedicatorum 4, 1934, σσ. 145-185. — «Κανὼν τῆς οἰκίας Συνόδου τῆς ἐν Φλωρεντία γενομένης, ποίημα ἱερέως Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, φέρων ἀκροστιχίδα: Ἐπεισι τερπνοῖς τὴν Σύνοδον γεραίρω. Ἰωάννης», *Migne*, PG 159, 1095-1106. — Θρῆνος τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῇ πάθει τοῦ Χριστοῦ εἰς 189 ἀναμοιοκαταλήκτους 15συλλάβους στίχους, Μ. Μανούσακας, Ἄθηνᾶ 68, 1965, σσ. 49-72. — Ποίημα εἰς τοὺς Χαιρετισμούς τῆς Θεοτόκου (ἐν Παραρτήματι τῆς Γραμματικῆς Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως, 1512 καὶ ἐν συνεχείᾳ).

ΣΥΝΤΟΜΟΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Κρής, μικρασιατικῆς καταγωγῆς, γεννηθεὶς τὸ 1429, μαθητὴς τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη καὶ ἐκ τῶν ἐνωτικῶν ἱερέων τοῦ Χάνδακος, μουσικὸς (ψάλτης καὶ μελογράφος), ὕμνογράφος, θεολόγος καὶ κωδικογράφος, ἐκ τῶν πιστῶν πρὸς τὴν Ἑνετίαν, προσχωρησάντων δὲ εἰς τὴν ἔνωσιν τῆς Φλωρεντίας καὶ ἐπιδοτουμένων ἐκ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Βησσαρίωνος, καταλαβὸν διάφορα ἀξιώματα ἐν Κρήτῃ, ὡς τοῦ ἀρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν (1467), τοῦ ὑποπρωτοπαπᾶ, εἶτα πρωτοπαπᾶ κλπ. Μεταξὺ τοῦ 1455 καὶ τοῦ 1469 εὐρίσκομεν αὐτὸν εἰς Ἑνετίαν καὶ ἄλλας ἰταλικὰς πόλεις. Ἀντέγραψε χάριν τοῦ καρδ. Βησσαρίωνος, ἀλλ' οἱ βεβαιωμένως ἐν Κρήτῃ γραφέντες εἶναι οἱ μουσικοὶ τοῦ κώδικος. Τὸ 1492 ἐξελέγη ἐλληνορρυθμὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖ ἔμεινεν ἐν συνεχείᾳ. Τέλος τὸ 1500 ἐσφάγη ἐν Μεθώνῃ ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὸ φρούριον Τούρκων, ἐξιλωθεὶς πῶς δι' ἧσα κατὰ τοῦ Γένους του ἔπραξεν ὑποστηρίζων τὸν κατακτητὴν τῆς Νήσου καὶ τοὺς δυνάστες τῆς Ὀρθοδοξίας.

Μὴ ἔχων τὴν κλασσικὴν παιδείαν τοῦ Ἀρσενίου Μονεμβασίας, εἶναι μετ' αὐτὸν ὁ ἀξιολογώτερος μαθητὴς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀλλὰ καὶ ὁ φανατικώτερος εἰς τὴν ἀποστασίαν του.

Ο ΠΛΟΥΣΙΑΔΗΝΟΣ ΩΣ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΟΣ¹

Ἀντιγράφει ἐν Ἰταλίᾳ καὶ δὴ παρὰ Βησσαρίωνι ἐν Ἔνετιᾳ 1455-1469 passim: Ἀριστοτέλην, Γρηγόριον Πάρδον, Μάξιμον Ὁμολογητήν, Μελισσηνόν, Γ. Τραπεζούντιον, Γεώργιον Σχολάριον (οὗ καὶ πλαστογραφεῖ τὰ κείμενα²), Βησσαρίωνα, Λύγουστίνον, Γρηγόριον Γ', Ἐπιστολογράφους (κώδ. Vatic. gr. 95), Φαλτήριον (κώδ. Vat. gr. 1082, φφ. 1-9') καὶ ἄλλους πολυαρίθμους κώδικας. Ὡς ψάλτης³ παρέδωκε διάφορα μουσικά κείμενα, ὡς οἱ κώδικες τῆς Ἰθονικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 886 τοῦ 16^{ου} αἰ., 893 τοῦ 17^{ου} αἰ., 2473 τοῦ ἔτους 1492/1493⁴, Μεγίστης Λαύρας (545) B 83, ἔτους 1467 κ.λ.

Τὰ ἐν αὐτοῖς εἶναι α') Στιχηράριον, β') Ἀρχὴ πὺν θεῶ τῶν σημαδίων τῆς Φαλτικῆς Τέχνης (ἅτινα ἔγραψεν ὡς ἱερεὺς ἐτι).

1. Κώδικες αὐτόγραφοι τοῦ Πλουσιαδηνοῦ καὶ ἴδια αὐτοῦ ἔργα περιέχοντες.

α') Ambrosianus gr. II 41 sup. (olim T 357) [Martini-Bassi, ἀρ. 429].

β') Atheniensis Bibl. National. 2473. Λειτουργικὰ κείμενα τοῦ Εὐχολογίου· ἐγράφη μετὰ τὸ 1491. (Μ. Ἰ. Μανούσας, Ἀνεκδοτοὶ στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ... (καὶ κείμενα ἐξ αὐτοῦ), Ἀθηνᾶ 68, 1965, σσ. 64-72).

γ') Bruxellensis gr. Bibl. Regiae Alberti I, IV 434. (Πάνος Βασιλείου, Ὁ αὐτόγραφος κτηρῆνος τῆς Θεοτεκτονικῆς τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Ἑλληνικά 32, 1980, σσ. 267-287).

1. Vogel-Gardthausen, σσ. 185-186. Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἑλληνες κωδικογράφοι..., σσ. 102-103, καὶ ἐσχάτως Κομετογιάννη Γ Α, σ. 103, ἀρ. 176, ἔπου πληρεστέρα πρὸς βιβλιογραφία.

2. Πρβλ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος - Συγγράμματα - Διδακκαλία, ΠΠΠΜ, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30, Θεσσαλονίκη 1980, ἔπου ἀποδεικνύεται ὅτι τοῦ Πλουσιαδηνοῦ καὶ ὡχί τοῦ Σχολάρου, εἰς ἃν αὐτός τὸ ἀπέδωκεν, εἶναι τὸ ἔργον Ἄπολογία ὑπὲρ τῶν πόντε κεφαλαίων τοῦ ἐνοπινοῦ ἔργου τῆς Φλωρεντίας (Μίγυρ, PG 159, 1189-1193).

3. Σωφρ. Εὐστρατιάδης ἐν Κατάλογῳ Μ. Λαύρας, σσ. 451-452, κακῶς λέγει αὐτὸν ὡς μελογράφον Ἰωάννην Πλουσιανὸν ἢ συγγέει πρὸς τὴν Κουκουμιάν, ὄντα πρὸ τῆς Ἀλώπεως, κατὰ Μανόλην Κ. Χατζηγιαννοπούλου, Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832), τόμος πρῶτος, Ἀθῆναι 1976, σ. 321 (Περὶ Πλουσιαδηνοῦ αὐτόθι, σσ. 377-378).

4. Ἰω. Σακελλίονος, Κατάλογος, σσ. 160-161.

2. Οί μετὰ τὸν θάνατόν του (1500) κ.ά.

α') Marc. gr. 1052 (ὅτι ἀνέγνω τὴν βίβλον τοῦ Χρυσσοστόμου).

Σημείωμα:

Κρήτης πρωτοθύτης τε ὁ Ἰωάννης
τοῦ Πίπλη Πλουσιαδηνός ὁ καὶ ψάλτης.

(M. I. Μαυροῦσας, REB 17, 1959, σ. 46, σημ. 103).

β') Vat. gr. 670 (χαρτῶς ις' αἰ.), φφ. 1-220: α' Ἰωάννου ἐπισκόπου Μεθώνης τοῦ Πλουσιαδανού (sic) διδασκαλαὶ ἐν εἶδει τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας (Devreesse, Catalogus, τ. III, σ. 113).

7

ΙΕΡΕΥΣ ΘΩΜΑΣ ΒΙΤΖΙΜΑΝΟΣ

Οὐνίτης ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀντιγράφων κατὰ τὰς δύο πρώτας δεκαετίας τοῦ 16ου αἰ. Συνεργάζεται μετὰ τοῦ Ἀριστοβούλου Ἀποστόλη, τοῦ Ἀντωνίου Δαμιλά, τοῦ Ἐμμανουὴλ Ζαχαρίδου καὶ τοῦ Γεωργίου Γρηγοροπούλου.

Vogel-Gardthausen, σ. 150, Πατρινέλης, σ. 71. Wiesner-Victor, σ. 53.

Gamillscheg-Harlfinger, Repertorium I A, σσ. 88-89, ἀρ. 141.

Ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων κωδίκων:

1. Vat. gr. 1410, φφ. 82-121^v, Λακαπηνός.

2. Laurent. 72,2 (Κρήτη 18 Μαΐου 1518).

3. Angel. 82 (T 8.4) (φφ. 9-225^v): Νικηφόρος Γρηγοράς.

4. Salamancensis Univ. M 54, φφ. 1-15^v, φφ. 42-105^v: Ἀριστοτέλους τὰ Μετὰ τὰ φυσικά.

5. Vindobonensis Nationalbibliothek phil. 81 Σχόλια εἰς Ἀπολλώνιον.

6. Vindobonensis Nationalbibliothek phil. 83 Αἴλιος Ἀριστέλης ὁ ῥήτωρ.

7. Bruxellensis Bibl. Royale 5353: Σχόλια εἰς Ἀπολλώνιον Ῥόδιον.

8. Bruxellensis Bibl. Royale 11294-11295: Δημοσθένης.

9. Bruxellensis Bibl. Royale 18170-18173: Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά καὶ Νίκανδρος.

10. Oxoniensis Bar. 155: Φιλόπονος, Ὑπόμνημα εἰς Ἀριστοτέλη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΜΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΣ

(† πρὸ τοῦ 1561) ¹

Δεδομένου ὅτι ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ Μιχ. Ἀποστόλης ἦτο ἐκ τοῦ γένους τῶν ἐν Μονεμβασίᾳ Κορινθίων, ὁ Γεώργιος οὗτος φαίνεται μικρανεψιὸς τῆς μάλλον. Εἰς αὐτὸν περιῆλθεν ἡ βιβλιοθήκη τοῦ γνωστοῦ βιβλιοφίλου Μάρκου Μαμουναῆ ². Ἐν πάλιν ἐσπούδασε παρὰ τῷ Μάρκῳ Μουσοῦρα εἰς Ἑνετίαν († 1516), τότε πρέπει νὰ εἶχε γεννηθῆ ὀλίγον πρὸ ἢ μετὰ τὸ 1500. Ἦντο ἀκριβῶς ἐγκατεστάθη εἰς Κρήτην δὲν γνωρίζω. Τὴν 29ην Ἰουλίου 1535 ἦτο ἤδη διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μισθοδοτούμενος ἐκ τῶν πατριαρχικῶν εἰσοδημάτων ³, εἰς θέσιν δηλονότι τὴν ὑποίαν παλαιότερον κατεῖχεν ὁ Μιχ. Ἀποστόλης. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1538 εὐρίσκετο εἰς Κρήτην, τὴν 24ην Ἰουλίου 1540 ἀπαντᾶται εἰς Ἑνετίαν ⁴. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἕμως συνυπογράφει ἐγκύκλιον τοῦ Μονεμβασίας Μητροπάνου ἐκ Κρήτης «παρακίνησις πρὸς τὸν λαόν» (τῆς Μονεμβασίας) ⁵.

Ἐκ τῆς οἰκαγενείας τοῦ Κορινθίου ζῆ ἐν Κρήτῃ ὁ μεύλαβέστατος ἱερεὺς Ἰωάννης Κορινθίος ἐν Χάνδακί ⁶, τὴν διαθήκην τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑποίου Θεοδοσίου καὶ πολλὰς περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις γνωρίζομεν ⁷. Ἐκ τούτου ἄγομαι εἰς τὸ ὅτι παλαιῶθεν οἱ Κορινθιοὶ κατέχουν τὴν Κρήτην,

1. Φαίδ. Κ. Μπομπουλίδου, Γεώργιος κόμης Κορινθίος διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς ἐν Χάνδακι, Κρητολογία III, 1976, σσ. 117-128, ἔπου καταγράφονται 36 κώδικες τῆς βιβλιοθήκης του καὶ διαπιστοῦται ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀνήκον ποτε εἰς τὸν Μ. Ἀποστόλην. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Ἠόρτον ἐν σ. 128. D. Pigeon, The library of George, Count of Corinth, ἐν *Studia Coelologica*, Berlin 1977, σσ. 351-356, ἔπου καταγράφονται 74 χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γεωργίου τούτου.

2. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν βιβλιογραφικῶν σημειωμάτων τῶν κωδίκων.

3. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, Ἐὐ κληροδότημα τοῦ Ἡερακλεῶνους, 1967, σσ. 146-149.

4. Logrand, III XV et XVI s. I, 1885, σσ. 252, 253.

5. Π. Χρῶσαν Μαλτέζου, Ἡερακλεῶνους 5, 1968, σσ. (42-44) : Δοκιμασθέντος καὶ ἰμοῦ Γεωργίου κόμητος τοῦ Κορινθίου, ὁ ἡμέτερος ἀρχιεπίσκοπος τὰ ἑαυτοῦ εἰρημῶνα γέγραφε. Ὁ Μητροπάνος οὗτος εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ἀπὸ τοῦ 1537 πολιορκουμένην Μονεμβασίαν καὶ εὐρίσκετο ἀπὸ τοῦ 1539 εἰς Χάνδακα. Π. Μαλτέζου, ἐν ὄ. ἀνωτ., σ. 35.

6. Τσιρπανλῆς, Ἐὐ κληροδότημα, σ. 155.

7. Β. Αοὐρδα, Κρητικὰ Ἡερακλεῶνους, Κρητ. Χρον. 4, 1960, ἐν σ. 236.

δπου και εύρε σύζυγον ὁ Ἀποστόλης (καὶ οὐχὶ βεβαίως ταξιδεύων εἰς Μονεμβασίαν). Πάντως εἰς Χάνδακα τοὺς εὐρίσκομεν πολὺ πρὶν ἢ περιέλθῃ ἡ Μονεμβασία εἰς τοὺς Τούρκους τὸ 1540.

Πέρα τῆς ιδιότητος τοῦ «διδασκάλου» καὶ βιβλιοφίλου, ὁ Γεώργιος κόμης Κορίνθιος ὑπῆρξε καὶ κωδικογράφος. Ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Φραγκίσκον Πόρτον τοῦ 1551 γνωρίζομεν ὅτι τότε ἀντέγραψεν ἔργον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ (ἐγκύκλιον Ἐπιστολῆν) «δυσὸν ἀντιγράφου ἐξισωθεῖσα» ἐπέμφθη πρὸς τὸν Φ. Πόρτον. *Εἰ μὲν οὖν κατὰ γνώμην σὴν μεταγράψῃ καὶ ἐξισωθεῖσα ἔτυχεν, Θεῷ τῷ Ὑψίστῳ χάρις. Εἰ δ' ἄλλως, μωσαττόμενος ἴσως (=ἐξ ἴσου) τό τε ἀμαθὲς τοῦ μεταγράφαντος, τὸν τε χαρακτῆρα τοῦ ἐξισώσαντος καὶ πρὸς τούτοις καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἔνομας, καὶ οὕτω ἀγγνωθὴ οὐτε γὰρ κρείττονα κα λ λ ι γ ρ ἄ φ ο ν, οὔτε διορθωτῆρ ἐνούστατερον (=δξυνοῦστερον) πρὸς σέ ὄντας εὐρεῖν ἠδυνήθημεν. Ταραττέτω δέ σε μηδὲ τοῦτο, εἰ καὶ τινες τῶν διαφορῶν (=γραφῶν), ὡς ἐν τοῖς ἀντιγράφοις εὐράντες οὐκ ἀναγκαίως οὔσας ἴσως, προσεθήκαμεν ἢ καὶ αὐτὰς ἀφέντες (=παρὰλειψαντες) ὠβελίσσαμεν, ἐξαλείψεως ἀξίας μᾶλλον ἢ ἐπιτηρήσεως οὔσας. Σοὶ γὰρ καὶ τὴν περὶ αὐτῶν ἐξέτασιν, ὁποῖαι μᾶλλον τῇ ὑποθέσει καὶ ἀληθείᾳ ἐφαρμοττοῦσιν (=ταιριαζοῦν), παραχωρήσαντες ἀφήκαμεν, ὡς ἀνδρὶ δὴ ἐλλογιμῷ καὶ τῶν νῦν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν ἐπὶ λόγοις ἐπιφανῶν οὐδενὸς δευτέρῳ... , ἀφνὰ»¹. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι σπουδαία, διότι δεικνύει ὅτι ἀφοῦ ἐχρησιμοποίησε κωδικογράφον διὰ τὴν παρασκευάσῃ ἐκ δύο διαφορῶν χειρογράφων τὸ ζητούμενον τρίτον, παρέβαλεν αὐτὸ ὁ ἴδιος καὶ ἐπέφερε διορθώσεις καὶ ὠβελίσεν ἢ προσέθηκεν ὡς φιλόλογος, ὅπου ἔκρινεν ὅτι οὕτω θ' ἀπέδιδε πιστότερον τὸ κείμενον τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ².*

1. Κρητολογία III, 1976, σ. 128.

2. Σημειωτέον ὅτι ὁ Θεοδόσιος Κορίνθιος ἦτο συγγενὴς τῆς οἰκογενείας τῶν Ροδίων καὶ ὅτι ὁ ἀνεψιὸς του Γεώργιος Ρόδιος καταλιμπάνεται ἐφημέριος τῆς Νέας Μονῆς Χάνδακος. Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι μετὰ ταῦτα ὁ Νικόλαος (Νικηφόρος) Ρόδιος ὑπῆρξεν ἐν Χάνδακι ὁ διδάσκαλος (Κυρίλλου τοῦ) Λουκάρεως, Κωνσταντίνου τότε λεγομένου. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 278-293.

ΜΗ ΚΡΗΤΕΣ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΙ ΕΝ ΚΡΗΤΗ
ΑΝΤΙΓΡΑΨΑΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 15ον ΚΑΙ 16ον ΑΙΩΝΑΣ

I

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
(GEORGI DE ALEXANDRIS)

εἴτα Λατίνος ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας ¹

Καταγωγῆς ἐκ Corigliano - Terra d'Otranto (Κοριλιανού ἐκ κώμης) ἐγκατασταθεὶς ὡς ἐνωτικὸς ἱερεὺς ἐν Χάνδακι, λόγιος καὶ κωδικαγράφος συμπεριληφθεὶς εἰς τοὺς 12 οὐνίας τοῦ κληροδοτήματος Βησσαρίωνος ἀπὸ τοῦ 1462, ὑπερ καὶ ἐλάμβανε μέχρι τοῦ θανάτου του). Ἄγνωστον πότε ἐγενήθη, τὸ 1450 πιθανῶς εἶναι ὁ μαρτυρούμενος ὡς ζωγράφος, ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1450 ἱερεὺς, ἀναπληρωτῆς πρωτοπαπᾶ Χάνδακος τὸ 1466, πρόσωπον ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν Λατίνων. Χηρεύσας μετέβη εἰς Ἰταλίαν, ἔπου τὴν 11ην Φεβρουαρίου 1480 ἐχειροτονήθη (χάριν τῶν εἰσοδημάτων!) Λατίνος ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας ². Ὁ υἱὸς του Ἀλέξανδρος Γεωργίου ἐκδότης τοῦ Ἡ' αὐθιγίου ³ ἐν Ἑνετῇ τὸ 1486, πρέπει νὰ ἦτο ἐκεῖ. Ἄγνωστον πότε ἐγενήθη (πρὸ τοῦ 1445;). Κώδιξ Laurent. gr. No 22, fol. 32 (Ἰλιάς καὶ Βατραχομουμαχία), τόμος γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1450, φέρει αὐτὸν ἤδη χειροτονημένον: *μουθ' Ἐτελειώθη ἡ Ἰλιάς τοῦ Ὀμήρου παρ' ἐμοῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπέθανεν ἄλλοτε πρὸ τῆς 25ης Μαρτίου 1501* ⁴.

1. Βλέπε Κ. Ν. Σάβαν, ΝΦ, σσ. 94-95, Ζ. Ν. Τσιρικανλὴν, Τὸ κληροδοτήμα τοῦ καρδ. Βησσαρίωνος..., 1967, ρωσικόν, ἔπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

2. Ὁ υἱὸς του Ἰωάννης τὸν διεδέχθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν (1501, 28 Ἀπριλ. - 1511), Fedullo, II, σ. 43.

3. E. Legrand, BH XV et XVI s. I, 1885, σσ. 7-9, ἀρ. 4: *Αὐθὶς Ἡρακλεῶν καὶ Βασιλέως Μέλος...* Σύνθεσις ἐμοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἀπὸ Χάνδακος τῆς Κρήτης. υἱὸς δὲ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καρδ. Γεωργίου ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐν ἔτει....

4. Ἴδε συνάγεται ἐκ σημειώματος τοῦ Γεωργίου Γρηγορόπουλου τῆς 25ης

Είναι αδύνατον τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν τοῦ νὰ ἔλαβεν ὁ Γεώργιος οὗτος ἀπὸ τὸν Ἀποστόλην, διότι ἤδη τὸ 1453 ἦτο ἐνήλιξ καὶ τὸ 1459 ἀντέγραφεν Ἰλιάδα. Ἀγνοοῦμεν δὲ πότε ἦλθεν ἐκ τῆς περιοχῆς Τάραντος καὶ ἐγκατεστάθη εἰς Κάνδακα (αὐτὸς ἢ ὁ πατὴρ τοῦ Alessandro;).

Περὶ τοῦ Γεωργίου τούτου ὡς κωδικογράφου: Vogel-Gardthausen, σ. 70 (Ἰλιάς κλπ.), Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, σ. 68 (σημειοὶ τὸν κώδικα τῆς Κοπεγχάγης Bibl. Royale 490, φφ. 181 ἔξ., ἀπὸ ἧς ἀντιγράφη ὁ Γ. Ἀλεξάνδρου Θεουκιδίδη), G. Gamillscheg-Harrlinger, Repertorium, I A, σ. 51, ἀρ. 54.

2

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΧΙΝΑΣ (ΛΙΚΙΝΙΟΣ)

ὁ ἐκ Μονεμβασίας 1545

Τούτου σφύζονται στίχοι εἰς Μιχαὴλ Βοτανειάτην κήρυκα ἐν κώδ. 8 Coll. gr. di S. Atanasio di Roma (Σπ. Λάμπρος, NE 10, 1919, σσ. 16-17) καὶ στίχοι πρὸς τὸν σοφώτατον διδάσκαλον κὺρ Ἰωάννην τὸν Σαίτην. Γράφει τὸν κώδ. Coisl. 14 περιέχοντα Χρυσόστομον καὶ ἐν φ. 118 σημειοῦται: *πέρας εἴληφεν ἤδη σὺν θεῷ ἡ παροῦσα βίβλος... μετεγράφη ὑφ' ἑτέρας παλαιᾶς ἥδε διὰ πολλοῦ μόχθου καὶ κόπου ἐμοῦ ἐλαχίστου Νικολάου Λιχίνα τοῦ Μονεμβασιώτου, καὶ νῦν πρὸς Κυδωνίαν (=Χανιά) πέλοντος... ἐν ἔτει ραρμζψ (1547) ματρω ιζη ἐκ τῆς θεογονείας (Σπ. Λάμπρος, NE 17, 1923, σ. 96).*

3

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΡΙΒΩΛΗΣ

Πελοποννήσιος (1462)

Γραφεὺς ἐν Κρήτῃ τοῦ κώδικος Monacensis 449 (Πλωτίνου Ἐννεάδες), φ. 127: *Ἡ βίβλος ἥδε ἐγράφη διὰ τῆς ἐμῆς χειρὸς Δημητρίου Τριβώλου Πελοποννησίου ἐκ Σπάρτης, διατρέβοντος ἐν πόλει Κρήτης Γορτύνη μετὰ τὴν τῆς ἐμῆς πατρίδος ἄλωσιν ἐν ἔτει ςζογ' (=1462).*

Μαρτίου 1501: ὁ ἐν ἐπισκόποις αἰδέσιμος Ἀλέξανδρος ἀπεδήμησεν εἰς οὐράνια (Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων, ΕΜΑΑ 6, 1956, σ. 200.

P. Henry, *Études Plotiniennes II Les manuscrits des Ennéades*, Bruxelles 1948, σσ. 205-213. Vogel-Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, σσ. 105-106. Gamillscheg-Harlfinger, *Repertorium*, I A, σ. 73, ἀρ. 103. Βλ. καὶ Β. Λεοούδαν, *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, σ. 240, σημ. 2.

4

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΗΕΛΕΚΑΝΟΣ

Ἐν Κυδωνία (Χανίων) 1468-1547

Γράφει τῷ 1478 τὸν κώδ. Par. gr. 2327 περιέχοντα Χομικὴν ὕλην καὶ ἐν φ. 291^r σημειοῦται: ἐτελειώθη ἡ παροῦσα βίβλος διὰ χειρὸς ἐμοῦ Θεοδώρου τοῦ Ηελεκάνου τυγχάνοντος ἀπὸ χώρας Κερκυρας νήσου τῶν Φεάκων (sic), μὲν Ἰουλίῳ εἰς τὰς κβ' εἰς χώραν τῆς Κρίτης (sic), εἰς τὸν λεγόμενον Χάντικα. Ἐπὶ ἔτους ς' αὐγ' , τὸ δὲ ἀπὸ τῆς Χουμικοῦ γεννήσεως, ἀνοή' (1478). Καὶ ἔσται ἡ βίβλος αὕτη ἐμοῦ Θεοδώρου τοῦ Ηελεκάνου χάριτι Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὰ κράτης εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

H. Oumont, *Revue Bibli.* 2, 1892, σ. 22 ~ Σπ. Λάμπρος, *ΝΕ* 17, 1923, σ. 92.

5

ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥΛΙΑΡΔΟΣ, ἈΡΓΕΪΟΣ

Μιχαὴλ ὁ Σουλιάρδος Ἀργεῖος ἢ Σπαρτιάτης ἢ Ναυπλιεὺς ἢ Λάκιων ἢ Ἀντέγραψε χειρόγραφα ἐν Κυδωνία (Χανίως) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1477-1484:

α') Par. gr. 2097 ἔτους 1484: διὰ χειρὸς ἐμοῦ Μιχαὴλ τοῦ Σουλιάρδοῦ ἐκ Ναύπλου, ὄντος μοι ἐν Κυδωνίῃ Κρήτης. (H. Oumont, *Les manuscrits grecs datés*, Paris 1892, σ. 25).

β') Par. gr. 2981: Ἀφθονίου Προγυμνάσματα: ἐν Κυδωνία Κρήτης (1477). (Αὐτόθι, σ. 21).

γ') Par. gr. 3048: ὑπάγω τοιγαροῦν ἐκ χώρας τῶν Ναυπλιῶν. (Αὐτόθι, σ. 26).

δ') Heidelberg. Univ. Palat. gr. 132, φφ. 154^r - 160^v Π'. Ἀριστοτέλης, Ἰσοκράτης. (Wiesner-Victor, *Griechische Schreiber...*, σ. 63).

ε') Μετεώρων Μεταμορφώσεως 91: 'Ηφαιστίωνος ἐγχειρίδιον, 'Οπικιανός, 'Αριστοτέλους Ποιητική, Δημήτριος Φαληρεύς. Ν. Βέης, 1967, σσ. 122-124 ὡς τοῦ ιε' αἰ.)¹.

ς') Vind. phil. gr. 172: varia grammatica. (Wiesner-Victor, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 63).

βλ. περὶ αὐτοῦ ἐπι κλέον Vogel-Gardthausen, Griechische Schreiber, σσ. 318-320, Χρ. Πατρινέλη, 'Ἐλληνες κωδικογράφοι..., σσ. 108-109. P. Garnier, Scribes Grecs..., σ. 81. Gamillscheg-Harifinger, Repertorium, I A, σσ. 155-156, ἀρ. 286.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. βλ. καὶ Ν. 'Α. Βέη, 'Αντιβολή τοῦ Περί ποιητικῆς τοῦ 'Αριστοτέλους πρὸς κώδικα τοῦ Μετεώρου (Μεταμορφ. 91 [B 102]), 'Αθήνα 23, 1911, σσ. 34-43 (ἐν σσ. 34-36 περιγραφή τοῦ κώδικος).